

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΜΣ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

**Πειραιϊκός Σύνδεσμος: σωματειακή οργάνωση και δράση
των μεσαίων τάξεων στον Πειραιά 1894 – 1940**

Μπάμπης Πετράς

Επιβλέπων καθηγητής: Γιάννης Γιαννιτσιώτης
Μέλη τριμελούς επιτροπής: Χάρης Εξερτζόγλου, Ποθητή Χαντζαρούλα

ΜΥΤΙΑΗΝΗ 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	4
------------------	---

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

α. Ιστορία και Θεωρία των συσσωματώσεων, η προσέγγιση ενός σωματείου

1. Το ευρωπαϊκό και αμερικανικό παράδειγμα.....	6
2. Η ελληνική περίπτωση.....	12

β. Ο Πειραϊκός Σύνδεσμος

Το σωματείο και η διάρθρωση της εργασίας.....	16
---	----

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Το κοινωνικό προφίλ του Πειραϊκού Συνδέσμου

1. Ιδρυτές και νέες γενιές μελών.....	21
2. Ο καταστατικός σκοπός και το περιεχόμενο της δράσης.....	28
3. Αντιλήψεις και πρακτικές για τη σώρευση οικονομικού κεφαλαίου, πίσω από το κοινωνικό προφίλ του σωματείου.....	36

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Τμήματα και σχολές του σωματείου

α. Το Φιλολογικό τμήμα

1. Αντιλήψεις για την εκπαίδευση των απόρων σε Αθήνα και Πειραιά.....	37
2. Οι Σχολές Απόρων Παίδων και Μηχανικών.....	36
3. Οι «άποροι παίδες» του Πειραϊκού.....	43

β. Το Καλλιτεχνικό Τμήμα

Μουσική εκπαίδευση, τέχνες και ψυχαγωγία.....	59
---	----

γ. Το Γυμναστικό Τμήμα

Άθληση και γυμναστική, ο Πειραϊκός ως γυμναστικός σύλλογος.....	64
---	----

δ. Η εγκατάσταση του σωματείου

Το ιδιόκτητο μέγαρο.....	70
--------------------------	----

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ*Η τοπική ταυτότητα του σωματίου και η σχέση του με το κράτος*

1. Η παραγωγή μιας τοπικής ταυτότητας.....	75
2. Η σχέση με το κράτος.....	82
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	86
ΠΗΓΕΣ.....	89
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	92

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας, μου δίνει την ευκαιρία να ευχαριστήσω μια σειρά από πρόσωπα που συνέβαλλαν καταλυτικά στις πρώτες ερευνητικές μου προσπάθειες. Η πρόσβασή μου στο Ιστορικό Αρχείο του Πειραιϊκού Συνδέσμου δεν θα ήταν δυνατή εάν δεν μεριμνούσε ο Αλέξανδρος Πολυχρονάκης, έφορος περιουσίας του σωματείου. Θα θυμάμαι πάντοτε τη σημαντική του βοήθεια και τις συζητήσεις μας για τον Πειραιϊκό Σύνδεσμο και τον Πειραιά. Εξίσου καθοριστική για την πορεία της έρευνάς μου, ήταν η συνεργασία με τις υπαλλήλους της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Παρά την ολιγοήμερη παραμονή μου, με επαγγελματισμό αλλά και φιλική διάθεση κατάφεραν να με εφοδιάσουν με όλα τα απαραίτητα συγγράμματα. Ανεκτίμητη για μένα ήταν και παραμένει η ηθική και συμβουλευτική υποστήριξη της Μαρίας-Χριστίνας Χατζηγιώαννου από την πρώτη στιγμή που τη συνάντησα στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών όταν βρέθηκα εκεί για την πρακτική μου άσκηση ως μεταπτυχιακός φοιτητής. Οι παρατηρήσεις και οι συμβουλές του Γιάννη Γιαννιτσιώτη, σε όλα τα επίπεδα της ακαδημαϊκής μου εκπαίδευσης, έχουν επηρεάσει τόσο το κείμενο όσο και μένα. Τον ευχαριστώ για τη διακριτικότητα και την επιμονή του όλα αυτά τα χρόνια που διατηρούμε τη σχέση δασκάλου-μαθητή.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A. Ιστορία και Θεωρία των συσσωματώσεων, η προσέγγιση ενός σωματείου

1. Το ευρωπαϊκό και αμερικανικό παράδειγμα

Στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα η μελέτη του φαινομένου των συσσωματώσεων επανήλθε στο προσκήνιο αναζητώντας νέους όρους ανάλυσης και ερμηνείας, ως αντικείμενο της Ιστορίας αλλά και της Πολιτικής Θεωρίας. Οι συσσωματώσεις αποτέλεσαν την κυριότερη μορφή οργάνωσης της συλλογικής δράσης και μία πολιτισμική πρακτική του αστικού πληθυσμού, ευρέως διαδεδομένη σε Ευρώπη και Ηνωμένες Πολιτείες κυρίως κατά τον 19^ο αιώνα. Από τη σκοπιά της ιστοριογραφίας, η προσέγγιση αυτής της πρακτικής πραγματοποιήθηκε αρχικά σε σχέση με την έννοια της «κοινωνίας των πολιτών» (civil-society) διαμορφώνοντας το περιεχόμενό της στο επιστημολογικό πλαίσιο διατύπωσής της. Από τον Adam Ferguson, τη Μαρξιστική οπτική έως και τον Ernest Gellner, η «κοινωνία των πολιτών» περιγράφηκε κυρίως με πολιτικούς όρους, επικαθορισμένη από το κυρίαρχο πεδίο της οικονομίας. Οι προσεγγίσεις αυτές διασπούσαν το αντικείμενο σε επιμέρους ζητήματα που αφορούσαν τη σχέση της με το κράτος, την κοινωνική διαστρωμάτωση, τις τάξεις, το οικονομικό σύστημα, την κοινωνία ως αναδυόμενο σώμα και την έννοια του πολίτη¹. Η σύμπλευση με την πολιτική θεωρία οφείλεται στη μεγάλη επιρροή δύο σημαντικών έργων: του Jürgen Habermas για τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας στην Ευρώπη της νεωτερικότητας και του Alexis de Tocqueville για τη Δημοκρατία στην Αμερική του 19^{ου} αιώνα². Η κριτική στις δύο θεωρητικές προτάσεις ακολούθησε τη μετατόπιση του επιστημολογικού παραδείγματος από τις υλιστικές προσεγγίσεις και τον αναγωγισμό, τον επικαθορισμό της οικονομίας και την αναγωγή σε αυτή ως η φυσική και οικουμενική τάξη πραγμάτων προς την ιστορικότητα, την ένταξη των εννοιών της δημόσιας σφαίρας, της «κοινωνίας των πολιτών», της τάξης και της ταξικής κουλτούρας στο πολιτισμικό τους πλαίσιο, προς την προσέγγιση τους ως κατηγορίες που συγκροτούνται ιστορικά μέσα από το λόγο.

¹ Morris R.J., “Introduction: Civil Society, Associations an Urban Places: Class, Nation and Culture in Nineteenth-century Europe”, in Morton Graeme, Boudien de Vries, Morris R.J. (ed.), *Civil Society, Associations an Urban Places: Class, Nation and Culture in Nineteenth-century Europe*, Ashgate 2006. σελ. 1-5.

² Habermas Jürgen, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a category of Bourgeois Society*, Trans. Thomas Burger with Frederick Lawrence. Cambridge, MA: MIT Press, 1991 (First publication 1962) και Alexis de Tocqueville, *Democracy in America and two essays on America*, PENGUIN 2003. (First publication 1835).

Ο J.Habermas περιέγραψε τη δημόσια σφαίρα ως μία σφαίρα επικοινωνίας, συζήτησης και δημόσιας διατύπωσης κριτικής, διευρυμένης σε περισσότερο προσβάσιμες μορφές της αστικής κοινωνικότητας όπως οι στοές, τα θέατρα, τα καφέ και οι σύλλογοι. Στην ιδανική της μορφή, απαρτίζεται από ελεύθερους πολίτες, ιδιώτες, οι οποίοι δρουν ως κοινό (audience), αρθρώνουν έναν λόγο για την κοινωνία και το κράτος δημιουργώντας μία δημόσια γνώμη (public opinion)· από άτομα τα οποία αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως αυτόνομο υποκείμενο και τη διατύπωση γνώμης ως μία ορθολογική δραστηριότητα³. Καθοριστικής σημασίας στη διαδικασία συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας ήταν η διαμόρφωση ενός έντυπου πολιτισμού, δηλαδή της διάδοσης του Τύπου και της δημοσιογραφίας και φυσικά των μυθιστορημάτων, κειμένων που περιέγραφαν στο αναγνωστικό κοινό τις ιδιωτικές πράξεις των πρωταγωνιστών τους. Η ανάδυση της δημόσιας σφαίρας ως δημιουργήμα και πεδίο δράσης της αστικής τάξης, τοποθετήθηκε στα τέλη του 17^{ου} και τον 18^ο αιώνα στην Αγγλία. Σύμφωνα με το σχήμα του Habermas, συγκροτήθηκε ως ιστορικό προϊόν δύο παράλληλων διαδικασιών οι οποίες σηματοδότησαν τις τομές σε σχέση με το παλαιό, απολυταρχικό καθεστώς. Πρώτον η δημιουργία του νεωτερικού εθνικού-κράτους και των διοικητικών του δομών, μια διαδικασία που πραγματοποιήθηκε παράλληλα με τη διαμόρφωση της κοινωνίας ως μια αυτόνομη σφαίρα διαχωρισμένη από το κράτος. Πρόκειται για ένα αντιθετικό ζεύγος στο οποίο αναγνωρίζονται δύο οριοθετημένα πεδία, από τη μία το κράτος ως σφαίρα της δημόσιας εξουσίας και από την άλλη η κοινωνία ως σφαίρα του ιδιωτικού συμφέροντος και της ιδιωτικής δράσης. Δεύτερον, και σε σχέση με το πρώτο, η κοινωνία συγκροτήθηκε ως αυτόνομη οντότητα στο πλαίσιο της ανάδυσης και του επικαθορισμού των καπιταλιστικών δομών. Έτσι, διαμορφώθηκαν τοπικές, εθνικές και διεθνείς αγορές, δίκτυα επικοινωνίας και ανταλλαγής αγαθών και πληροφοριών. Η κοινωνία της αγοράς στην πολιτική οικονομία του 19^{ου} αιώνα, αποτέλεσε ακριβώς την αυτόνομη σφαίρα ανταλλαγής που υπόκειντο στους δικούς της κανόνες⁴. Την ίδια στιγμή, το ιδιωτικό ταυτίστηκε με το οικιακό, απέκτησε μεγαλύτερη αυτονομία τόσο απέναντι στο κράτος όσο και στην κοινωνία της αγοράς και νοηματοδοτήθηκε στους όρους του αξιακού συστήματος της αστικής τάξης. Η δημόσια σφαίρα φαίνεται να αποτέλεσε μια φαντασιακή κοινότητα στην οποία έδρασε η αστική τάξη και ένα πεδίο

³ Morris R.J., "Introduction: Civil Society, Associations....ό.π. σελ. 6.

⁴ Melton James Van Horn, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge University Press 2001. σελ. 4-7.

διαλόγου όπου διατυπώθηκαν δημόσιες κριτικές αρχικά για ζητήματα που αφορούσαν την κοινωνική σφαίρα και αργότερα την κρατική. Σε αυτό το σχήμα, οι συσσωματώσεις εμφανίζονται ως ένα από τα πεδία δράσης της αστικής τάξης, ως μία μορφή αστικής κοινωνικότητας, μέρος της δημόσιας σφαίρας και ένας χώρος στον οποίο διατυπώνονται οι θέσεις και οι δημόσιες κριτικές.

Όπως αναδεικνύει ο James Melton⁵, ο Habermas συνέδεσε το δημόσιο και το ιδιωτικό, το πολιτικό με το κοινωνικό και τις πρακτικές με τις δομές στους συγκεκριμένους όρους. Ωστόσο η ιστορική έρευνα, στη βάση ακριβώς της ιστορικοποίησης του μοντέλου, διατύπωσε μια δημόσια κριτική αυτή τη φορά για την ίδια την πρόταση του μαθητή της σχολής της Φρανκφούρτης. Η κριτική αφορά την χρονολόγηση της έννοιας, τις λανθάνουσες μαρξιστικές της παραδοχές σχετικά με την κατηγορία της τάξης, τον επικαθορισμό του οικονομικού αλλά και την έμφυλη διάστασή της. Το σημαντικότερο τμήμα αυτής της κριτικής εντοπίζεται στο χαρακτήρα της δημόσιας σφαίρας ως ένα ζήτημα αποκλειστικά της αστικής τάξης: ποια είναι τα υποκείμενα και με ποιους όρους συμμετέχουν στη συγκρότησή της. Ο Habermas, διατηρώντας τις μαρξιστικές καταβολές του, φαίνεται να αναγνωρίζει κοινωνική συνοχή και μια αποκρυσταλλωμένη ταξική συνείδηση στην αστική τάξη του παλαιού καθεστώτος. Ήταν οι έμποροι και οι βιομήχανοι, οι κάτοχοι του κεφαλαίου, οι οποίοι στα τέλη του 17^{ου} αιώνα με τη δράση τους διαμόρφωσαν τη δημόσια σφαίρα. Η συμμετοχή σε αυτή τη νέα σφαίρα, προϋπέθετε ένα σχετικά υψηλό επίπεδο εγγραματοσύνης και μόρφωσης το οποίο κατείχαν όσοι διέθεταν τους οικονομικούς πόρους για να το αποκτήσουν. Ωστόσο, η γενική αυτή προϋπόθεση δεν ταξινομεί όσους συμμετείχαν, ως μέλη της αστικής τάξης. Τα ελεύθερα υποκείμενα, οι πολίτες της νεωτερικότητας που απάρτιζαν το συλλογικό σώμα της δημόσιας σφαίρας, δηλαδή το αναγνωστικό κοινό των μυθιστορημάτων και του Τύπου, εκείνοι που ανήκαν σε μασονικές στοές, οι θεατές μιας παράστασης κοκ, προέρχονταν από ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού: αριστοκράτες ευγενικής καταγωγής, καθηγητές, ελεύθεροι επαγγελματίες, έμποροι και βιομήχανοι. Στη γαλλική και γερμανική περίπτωση, δεν πρόκειται για μια αναδυόμενη αστική τάξη με τους όρους της μαρξικής παράδοσης αλλά για εγγράμματους της μεσαίας τάξης, άτομα που τα εισοδήματά τους προέρχονταν από αξιώματα και όχι από τη βιομηχανία ή το εμπόριο, ήταν κυρίως καθηγητές πανεπιστημίου, τοπικοί αξιωματούχοι και κάποιοι κληρικοί οι

⁵ Melton James Van Horn, *The Rise of the Public...ό.π.*

οποίοι στα τέλη του 17^{ου} και τον 18^ο αιώνα εξαγόραζαν τίτλους ευγενείας. Ως μία σφαίρα κοινωνικότητας και δημόσιας συζήτησης, οριοθετημένη σε σχέση με την κρατική εξουσία, χαρακτηριζόταν από την ταυτόχρονη ισχυρή συμμετοχή των γυναικών⁶.

Ο A.de Tocqueville μελετώντας την κοινωνία των ΗΠΑ στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, εντόπισε έναν μεγάλο αριθμό αυτών που όρισε ως εθελοντικές συσσωματώσεις και αναζήτησε τον τρόπο και τον σκοπό της σύστασής τους. Προσέγγισε τις συσσωματώσεις σε σχέση με τη Δημοκρατία και αναγνώρισε μία εργαλειώδη χρήση τους σε ό,τι αφορά την ενσωμάτωση «δημοκρατικών συνθηθειών» στην καθημερινή ζωή των αμερικανών⁷. Υποστήριξε πως αν οι κάτοικοι των δημοκρατικών χωρών δεν είχαν το δικαίωμα να ενωθούν για πολιτικούς σκοπούς, θα έθεταν σε μεγάλο κίνδυνο την ανεξαρτησία τους ωστόσο, θα μπορούσαν να διατηρήσουν τον πλούτο και τη γνώση τους. Αν όμως δεν συνήθιζαν, αν δηλαδή δεν αποκτούσαν συνείδηση του πράττειν από κοινού για θέματα της καθημερινής ζωής, τότε ο ίδιος ο πολιτισμός⁸ θα μπορούσε να εκτεθεί σε κίνδυνο⁹. Έτσι, τα ανθρώπινα συναισθήματα και ιδιαίτερα οι συνθήκες παραγωγής τους ανάγονται σε καθοριστικής σημασίας για την πολιτική υποβαθμίζοντας την ορθολογιστική σύλληψη των δικαιωμάτων και του συμφέροντος. Πιο αναλυτικά, ανέδειξε πως η δημοκρατική διακυβέρνηση βρίσκεται σε άμεση σχέση με τις συσσωματώσεις οι οποίοι λειτουργούν ως ενδιάμεσες μεταξύ των υποκειμένων και του κράτους. Η σχέση μεταξύ των εννοιών του «ανθρώπου» και του «πολίτη» ήταν ένας από τους θεμελιώδεις άξονες στην Τοκβιλλιανή σκέψη: ο πρώτος νοσηματοδοτήθηκε στο πλαίσιο της οικογένειας και της φιλίας ενώ ο δεύτερος προσέλαβε την ιδιότητά του εντός της συλλογικής δράσης, δηλαδή των εθελοντικών συσσωματώσεων¹⁰.

⁶ Melton James Van Horn, *The Rise of the Public...ό.π.* σελ. 6-11, 14.

⁷ Dobkin Hall, Peter, "A Historical Overview of Philanthropy, Voluntary Associations, and Non-Profit Organizations in the United States 1600-2000", in Powell W. Walker and Steinberg Richard (ed.), *The Non-Profit Sector*, Yale University Press 2006.

⁸ Ο «πολιτισμός» εδώ αποτελεί μετάφραση του όρου civilization ο οποίος περιγράφει το σύνθετο, πολύπλευρο σύνολο που περιλαμβάνει και διέπει την οικονομία, την τέχνη, την πολιτική κλπ. Σε εθνογραφικό επίπεδο γίνεται αντιληπτός ως το σύνολο των χαρακτηριστικών τα οποία θα μπορούσε να καταγράψει ένας παρατηρητής μελετώντας τη δημόσια ζωή μιας ανθρώπινης ομάδας και το οποίο αγκαλιάζει τις υλικές, διανοητικές, ηθικές και πολιτικές όψεις της κοινωνικής ζωής. Για μια γενεαλογία του όρου κατά τον 19^ο αιώνα βλ. Kuper A., *Culture: The Anthropologists' account*, Harvard University Press 2000.

⁹ Gamm Gerald and Putnam D. Robert, "The Growth of Voluntary Associations in America, 1840-1940. In Rotberg I. Robert (ed.), *The Patterns of Social Capital, Stability and Change in Historical Perspective*, Cambridge University Press 2001. σελ. 174.

¹⁰ Hoffmann Stefan-Ludwig, "Democracy and Associations in the Long Nineteenth Century: Toward a Transnational Perspective", *The Journal of Modern History* 75, June 2003. σελ. 272.

Πρόκειται για δευτερογενείς συσσωματώσεις εθελοντικού χαρακτήρα οι οποίες τοποθετούνται μεταξύ της κρατικής εξουσίας και των πρωτογενών συσσωματώσεων της οικογένειας, του ευρύτερου συγγενικού δικτύου και της φιλίας. Αυτές ακριβώς οι εθελοντικές συσσωματώσεις οδήγησαν τα άτομα πέρα από την οικογενειακή οργάνωση, τα εκπαίδευσαν σε μια σχέση εξάρτησης με τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας ενώ την ίδια στιγμή καλλιεργούσαν την αμοιβαιότητα και την εμπιστοσύνη μεταξύ υποκειμένων τα οποία κατάφερναν να επιτύχουν στόχους που δεν θα ήταν δυνατό να επιτύχουν με μεμονωμένες ατομικές πρωτοβουλίες. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο καλλιεργήθηκαν ικανότητες που αφορούν τη συλλογική δράση σε συσσωματώσεις με οριζόντιες σχέσεις¹¹. Το σωματείο επομένως, γίνεται αντιληπτό ως ένα είδος εθελοντικής συσσωμάτωσης που τοποθετείται στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ των κρατικών δομών και των πρωτευόντων συσσωματώσεων της συγγένειας, μεταξύ δηλαδή του κράτους και της κοινωνίας, δύο σφαιρών που ο Tocqueville όπως και ο Habermas φαίνεται να διακρίνουν.

Η κριτική στο Τοκβιλλιανό σχήμα προέρχεται τόσο από την σκοπιά της πολιτικής θεωρίας όσο και από την ιστοριογραφία των εθελοντικών συσσωματώσεων κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20ού αιώνα. Η κριτική του Mark Warren θέτει υπό έλεγχο τα χαρακτηριστικά εκείνα στοιχεία στη βάση των οποίων διακρίνονται αντιθετικά το κράτος και η κοινωνία των πολιτών. Για τον Tocqueville, το κράτος αποτελεί μία σφαίρα εξουσίας η οποία χαρακτηρίζεται από το μονοπώλιο της νόμιμης βίας, του εξαναγκασμού και των σχέσεων εξουσίας του διοικητικού μηχανισμού με τους πολίτες. Από την άλλη, η κοινωνία των πολιτών περιγράφεται ως μία σφαίρα η οποία διέπεται από κανόνες, πολιτισμικές συνήθειες, τη συζήτηση και τη συμφωνία, χαρακτηριστικά δηλαδή των μη κρατικών σχέσεων. Πρόκειται για την σφαίρα των εθελοντικών συσσωματώσεων οι οποίες συνεπάγονται μια σειρά από οικονομικές και κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, ένα πεδίο στο οποίο ο Tocqueville δεν αναγνωρίζει σχέσεις εξουσίας και εξαναγκασμού. Η ανθρώπινη δράση οργανωμένη σε εθελοντικές συσσωματώσεις προσλαμβάνεται ως τέτοια ακριβώς με όρους αμοιβαιότητας και συνεργασίας αφαιρώντας κάθε ίχνος σχέσεων εξουσίας που θα προσδιόριζαν τα κίνητρα συμμετοχής των υποκειμένων. Αυτό φαίνεται να αποτελεί μια παράλειψη στη βάση της οποίας το Τοκβιλλιανό σχήμα προσδίδει στα είδη των δευτερογενών συσσωματώσεων εθελοντικό χαρακτήρα. Ωστόσο, οι συσσωματώσεις

---

¹¹ Warren Mark E., *Democracy and Associations*, Princeton University Press 2001. σελ. 29-30.

παρεμβάλλονται σε πεδία σχέσεων εξουσίας που δεν ταυτίζονται με το κρατικό μονοπώλιο της επιβολής και της νομιμοποιημένης βίας αλλά προκύπτουν τόσο με οικονομικούς όσο και με πολιτισμικούς όρους, στο πλαίσιο των κοινωνικών και εμπορικών δικτύων επικοινωνίας και ανταλλαγής, των διαδικασιών διαμόρφωσης ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων¹². Σχέσεις εξουσίας που προκύπτουν στις συνθήκες εντός των οποίων τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται τον κόσμο και προσλαμβάνουν τη θέση τους σε αυτόν, διαμορφώνοντας έτσι τα κίνητρα και τους όρους της συλλογικής δράσης. Συνεπώς, το αντιθετικά προσδιορισμένο δίπολο δεν επιτρέπει την κατανόηση των επιδράσεων των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων εξουσίας στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών καθώς δεν τις καταγράφει ενώ την ίδια στιγμή ταυτίζει και περιορίζει την έννοια του «πολιτικού» αποκλειστικά σε ό,τι αφορά το κράτος και την διακυβέρνηση. Σε αυτή τη βάση οι συσσωματώσεις περιγράφονται ως μια μορφή συλλογικής δράσης η οποία δεν έχει σχέση με το κράτος καθώς λειτουργούν ως εναλλακτικές στην κρατική εξουσία¹³. Στην πραγματικότητα, διατηρούν μια ιδιαίτερη σχέση με το κράτος καθώς δρουν εντός του νομικού πλαισίου που έχει καθορίσει ενώ σε αρκετές περιπτώσεις χρηματοδοτούνται από κρατικά ταμεία όπως στην Αγγλία στις αρχές του 20ού αιώνα¹⁴. Επομένως το «εθελοντικό» της συμμετοχής σε ένα σωματείο δεν λαμβάνεται ως δεδομένο αλλά αναζητούνται αφενός τα κίνητρα στα πολιτισμικά συμφραζόμενα της σύστασής του αφετέρου οι όροι με τους οποίους διαμορφώνεται η σχέση του με το κράτος.

Στη σύγχρονη ιστοριογραφία οι συσσωματώσεις περιγράφονται ως συστατικό στοιχείο της δημόσιας σφαίρας. Η ιστορική έρευνα προσδιορίζει το φαινόμενο στα τοπικά και χρονικά του συμφραζόμενα περιγράφοντας τους ιδιαίτερους όρους με τους οποίους πραγματοποιείται, υιοθετώντας λιγότερο ή περισσότερο το Τοκβιλλιανό σχήμα. Επιχειρώντας ωστόσο μία αφαίρεση στο βαθμό που είναι δυνατή, η ιστορία των συσσωματώσεων συνδέεται, σχεδόν έχει ταυτιστεί, με την ιστορία των τάξεων και συγκεκριμένα με τη συγκρότηση της μεσαιάς τάξης στα αστικά κέντρα και τις μικρότερες πόλεις της σημερινής Γερμανίας, Αυστρίας, Αγγλίας, Β. Ιταλίας και των ΗΠΑ, από τα τέλη του 18^{ου} έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Όπως αναδεικνύεται από

¹² Warren Mark E., *Democracy...ό.π.* σελ. 32.

¹³ Στο ίδιο.

¹⁴ Morris R.J., "Urban Associations in England and Scotland, 1750-1914. The Formation of the Middle Class or the formation of a civil society" in Morton Graeme, Boudien de Vries, Morris R.J. (ed.), *Civil Society, Associations an Urban Places: Class, Nation and Culture in Nineteenth-century Europe*, Ashgate 2006. Σελ. 140.

το σχήμα του Philip Nord¹⁵ στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο κόσμος των συσσωματώσεων ήταν καθορισμένος από τις κοινωνικές και πολιτισμικές δράσεις των λεσχών οι οποίες λειτουργούσαν ως κλειστές κοινωνίες των ελίτ της ανδρικής αστικής τάξης. Παράλληλα με αυτές, υπήρχαν τα τοπικά δίκτυα των χαμηλότερων τάξεων και οι ημι-μυστικές κοινότητες των ελευθεροτεκτόνων. Έως τα 1900 ωστόσο, οι συσσωματώσεις ως πολιτισμική πρακτική, επεκτάθηκαν αφενός σε ευρύτερες ομάδες του πληθυσμού αφετέρου πέρα από τα όρια των νεωτερικών πόλεων προς τον αγροτικό κόσμο. Σε μεθοδολογικό επίπεδο τα ερωτήματα αφορούν την ταξική προέλευση και την έμφυλη ταυτότητα όσων συμμετέχουν σε αυτή την πρακτική, τα κριτήρια συμμετοχής, τους όρους με τους οποίους διαμορφώνουν τη σχέση τους με το κράτος, τη θεσμοποίηση της δράσης τους και βέβαια τις τομές και τις συνέχειες του φαινομένου στο χρόνο. Το σωματείο ως μορφή των συσσωματώσεων αυτών, αποτελεί έναν τρόπο οργάνωσης του πληθυσμού στην πόλη με σκοπό να αντιμετωπιστούν μέσα από τη σωματειακά οργανωμένη δράση ζητήματα που προκύπτουν από την οικονομική και κοινωνική ζωή κατά την αστικοποίηση. Με αυτό τον τρόπο, ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού φαίνεται να ανέπτυξαν δράσεις σε σχέση με την επαγγελματική τους κατηγορία, την εκπαίδευση, τη φιλανθρωπία, την πολιτική, τις έμφυλες σχέσεις, το κράτος, τις επιστήμες και τις τέχνες, συστήνοντας έτσι ποικίλα είδη σωματείων.

2. Η ελληνική περίπτωση

Η ανασκόπηση της ελληνικής περίπτωσης στην ιστορία των συσσωματώσεων κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, δεν περιορίζεται στα αστικά κέντρα ή τις μικρότερες πόλεις εντός των ρευστών συνόρων του ελληνικού βασιλείου αλλά αφορά ταυτόχρονα τους πολιτιστικούς συλλόγους στην οθωμανική αυτοκρατορία και τις ελληνικές κοινότητες της Ευρώπης και της Αιγύπτου. Έως τη δεκαετία του 1860, η συγκεκριμένη πρακτική οργάνωσης του πληθυσμού δεν ήταν διαδεδομένη, ιδιαίτερα εντός της ελληνικής επικράτειας όπου το σχετικό νομικό πλαίσιο απουσίαζε. Έτσι, στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα ελληνικές συσσωματώσεις ήταν ελάχιστες με σημαντικότερες το «Φιλολογικό Σπουδαστήριο» στο Ναύπλιο και το «Μουσείον» στην Ερμούπολη τα οποία ιδρύθηκαν το 1831, τη «Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία» Αθηνών και την «Αναγνωστική Εταιρεία» Κερκύρας ιδρυθείσες το 1836 και την

¹⁵ Morris R.J., "Introduction: Civil Society, Associations....ό.π. σελ. 7-8.

«Αρχαιολογική Εταιρεία» της Αθήνας το 1837¹⁶. Από το 1860 ωστόσο τα δεδομένα αλλάζουν, η εμφάνιση συλλόγων με ποικίλα αντικείμενα δράσης πυκνώνει και μέχρι το τέλος του αιώνα οι σχετικές πρωτοβουλίες, έστω και βραχύβιες, έλαβαν διαστάσεις φαινομένου. Η νέα συνήθεια των Αθηναίων μάλιστα αποτέλεσε και πρόσφορο έδαφος για τη λογοτεχνική σάτιρα της εποχής¹⁷. Μέχρι το νόμο 281 του 1914 ο οποίος προέβλεπε λεπτομερώς τη σύσταση κοινωφελών, αθλητικών, επαγγελματικών και λοιπών σωματείων, το τοπίο παραμένει θολό καθιστώντας τον εντοπισμό και το έλεγχο των καταστατικών τους αβέβαιο. Στο Σύνταγμα το 1864 κατοχυρώθηκε στους έλληνες πολίτες το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, να οργανώνονται μαζί με άλλα άτομα στη βάση ενός κοινού σκοπού τηρώντας τους Νόμους του κράτους. Εντούτοις, το συγκεκριμένο άρθρο αφορούσε τη συνταγματική κατοχύρωση του ατομικού δικαιώματος για ελεύθερη ίδρυση ενώσεων πολιτικού και θρησκευτικού χαρακτήρα χωρίς προηγούμενη άδεια της κυβερνητικής εξουσίας με μόνη επιφύλαξη του νόμου τη συμπεριφορά των υποκειμένων απέναντι στον ποινικό κώδικα. Εξάλλου το φαινόμενο στις αρχές του 1860 δεν ήταν τόσο έντονο όπως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ώστε να χρήζει ιδιαίτερης νομικής ρύθμισης και συνεπώς, η σχέση των συσσωματώσεων του δευτέρου μισού του 19^{ου} αιώνα με το κράτος δεν προσδιοριζόταν σαφώς σε νομικό επίπεδο. Περιγραφικά, πρόκειται για «σωματεία» τα οποία διατυπώνουν τον χαρακτήρα, τις αρχές και τον τρόπο λειτουργίας τους σε καταστατικό το οποίο έπρεπε να εγκριθεί αρχικώς και σε κάθε του αναθεώρηση, με βασιλικό διάταγμα ή από την τοπική δημοτική αρχή. Η άδεια λειτουργίας του σωματείου δεν ίσχυε εφάπαξ, ο προϋπολογισμός και η λογοδοσία των σωματειακών ετών κατατίθεντο ετησίως στην αρμόδια υπηρεσία του κράτους ή του δήμου προς έλεγχο.

Στην ελληνική περίπτωση το εκδοτικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται μέχρι και σήμερα στους ελληνικούς συλλόγους που ιδρύθηκαν στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στην Αθήνα και σε πόλεις της Οθ. Αυτοκρατορίας με σκοπό τη συμβολή στην εθνική ολοκλήρωση μέσω της εκπαίδευσης των αστικών πληθυσμών στα ελληνικά γράμματα. Έτσι, διαμορφώνεται μία εικόνα σύμφωνα με την οποία οι ελληνικοί πολιτιστικοί και φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι αποτέλεσαν την ειρηνική εκδοχή της

¹⁶ Μπελιά Ελένη, *Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, διαδρομή μιας εκατονταετίας 1899-1999*, Αθήνα 1999. σελ. 24.

¹⁷ Σαντίδης Μικέας, *Ο Σύλλογος των Αγάμων και οι Φίφτυ-Του, Σύγχρονος και αποκαλυπτική, Αθηναϊκή μυθιστορία, γεμάτη από περίεργα επεισόδια, σκάνδαλα, και σκηνές φαιδροτάτας και τερπνοτάτας*, Εκδότης Β.Κ. Τσαγκάρης, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης, κλειστές συλλογές.

εθνικής ιδεολογίας και πιο συγκεκριμένα της Μ. Ιδέας, συσσωματώσεις που ανέλαβαν, τρόπον τινά, την ολοκλήρωση της ελληνικής επανάστασης¹⁸. Ορόσημο στο συγκεκριμένο σχήμα αποτελεί η ίδρυση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως το 1861¹⁹, τα επόμενα χρόνια ιδρύθηκαν σύλλογοι με παρόμοιο καταστατικό σκοπό σε διάφορες πόλεις της Οθ. Αυτοκρατορίας, του ελληνικού βασιλείου και στις ελληνικές κοινότητες σε Ευρώπη και Β. Αφρική. Οι σύλλογοι, τις περισσότερες φορές υπό την κηδεμονία του ΕΦΣΚ, όπως ο Παρνασσός²⁰, ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, ο Φιλεκπαιδευτικός σύλλογος Αδριανουπόλεως και πολλοί άλλοι, δημιούργησαν ένα δίκτυο επικοινωνίας τόσο μεταξύ τους όσο και με τις κοινότητες Ελλήνων ομογενών²¹ που χρηματοδοτούσαν μέρος των συγκεκριμένων δράσεων, συνδέθηκαν δηλαδή στη βάση του κοινού, εθνικού σκοπού. Συνεπώς, ζητήματα που προκύπτουν κατά τη δράση των συλλόγων όπως οι σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, οι συλλογικές ταυτότητες, η διαμόρφωση δικτύων επικοινωνίας και η κοινωνική συνοχή, αναδεικνύονται με εθνικούς όρους²². Μια σειρά από εκδοχές σωματειακής οργάνωσης, οι τοπικοί σύλλογοι, οι συντεχνίες, επαγγελματικές ενώσεις, σύλλογοι κυριών, εξωραϊστικοί, φιλεκπαιδευτικοί και αθλητικοί σύλλογοι κατηγοριοποιήθηκαν στο πλαίσιο του εθνικού τους προσδιορισμού.

Στα τέλη του 20ού αιώνα ωστόσο, η ελληνική ιστοριογραφία στράφηκε προς τη μελέτη του εθνικού και εθνικιστικού φαινομένου κατευθύνοντας την έρευνα στον επαναπροσδιορισμό των όρων και των συνθηκών του φαινομένου κατά τον 19^ο

¹⁸ Δημαράς Κ.Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής 2004. σελ. 401.

¹⁹ Σταύρου Τατιάνα, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Το Υπουργείον Παιδείας του αλύτρωτου Ελληνισμού*, Αθήνα 1967.

²⁰ Στο ίδιο. 102-118.

²¹ Μέχρι το 1914 το ελληνικό βασίλειο εξέδιδε Διατάγματα με τα οποία ανεγνώριζε σωματεία με έδρα το εξωτερικό. Πρόκειται κυρίως για τη σωματειακή οργάνωση ελληνικών κοινοτήτων στις οποίες συμμετείχαν Έλληνες κεφαλαιούχοι που κατοικούσαν και δραστηριοποιούνταν σε οικονομικά κέντρα της Ευρώπης και της Β. Αφρικής. Τα ΒΔ είχαν τη σημασία «της δια του κύρους της εγκρίνουσας δημόσιας αρχής ηθικής ενισχύσεως ηθικής ενισχύσεως των σωματείων απέναντι των αλλοδαπών αρχών της έδρας αυτών και εξεδίδοντο εφόσον δεν υπήρχε αντίθετος διάταξις εν τη ελληνική νομοθεσία». Η ελληνική παρέμβαση αφορούσε το ζήτημα των περιουσιών και της υπηκοότητας των μελών τους. Με τον νόμο 281/1914 ωστόσο, το ελληνικό κράτος κατέστη αναρμόδιο για παρόμοιες δραστηριότητες εκτός της επικράτειάς του. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Σουλογιάννης Ε.Θ., «Οι πρώτες ανησυχίες των Ελλήνων της Αιγύπτου για το μέλλον τους στη χώρα της διαμονής τους 1919», *Περιοδικό Παρνασσός, Ανάτυπο*, Αθήνα 1980. Κλειστές συλλογές Πανεπιστημίου Κρήτης.

²² Ενδεικτικά, Βακαλόπουλος Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως (1872-1996), *Από την μαρτυρική Θρακική Γη στα άγια Χώματα της Μακεδονίας*, Αθήνα 1996. Βοβολίνης Κ., *Το Χρονικόν του «Παρνασσού» 1865-1950*, Αθήνα, Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός 1951. Μαιώνη Κυριακή, Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη 1861-1922*, ΕΣΤΙΑ 2002 και *Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στην Μ. Ασία 1861-1922*, ΕΣΤΙΑ 2006. Μπονίδη Κ.Θ., *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (186 –1914)*, Αθήνα 1996.

αιώνα²³. Έτσι, η ταυτότητα και ο χαρακτήρας της δράση των ελληνικών συλλόγων στο ιδεολογικό πλαίσιο της Μ. Ιδέας μετατοπίστηκε από τα δεδομένα στο ζητούμενο. Παράδειγμα της νέας προσέγγισης αποτελεί η μελέτη του Χάρη Εξερτζόγλου για την εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα με αφορμή τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως²⁴. Όπως υποστηρίζεται, ο εθνικός και εκπαιδευτικός χαρακτήρας της δράσης του συλλόγου δεν αποτέλεσε ιδρυτικό χαρακτηριστικό του το 1861, αλλά διαμορφώθηκε κατά την δεύτερη δεκαετία από την ίδρυσή του. Οι μεθοδολογικές αφετηρίες αυτής της επισήμανσης αποτέλεσαν και αποτελούν, κατά τη γνώμη μου, καθοριστικές για τη σύγχρονη προσέγγιση της ελληνικής εκδοχής τους φαινομένου. Οι σύλλογοι ως κατηγορία διακρίθηκαν ρητά από τις επαγγελματικές οργανώσεις και αναδείχθηκαν ως μέσο συγκρότησης της ταυτότητας των μεσαίων στρωμάτων. Πρόκειται για μία πολιτισμική πρακτική εντός της οποίας αρθρώνεται ένας λόγος που αναπαριστά την πραγματικότητα και οργανώνει την κατανόησή της με ορισμένο τρόπο²⁵. Με άλλα λόγια, η συγκεκριμένη μορφή συλλογικής οργάνωσης διαμορφώνεται ως ένα συμβολικό σύστημα εντός του οποίου νοηματοδοτείται η ανθρώπινη δράση και προσλαμβάνεται η κοινωνική πραγματικότητα.

Παράλληλα, από τη δεκαετία του 1990, οι συσσωματώσεις του 19^{ου} αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους σε Ιστορικές έρευνες για τον αστικό χώρο ως μία πρακτική των κατοίκων των ελληνικών πόλεων. Στο βιβλίο της Μαρίας Κορασίδου για την φτώχεια και τη φιλανθρωπία στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα²⁶, οι φιλανθρωπικοί σύλλογοι αποτέλεσαν μια μορφή οργάνωσης των εγγράμματων των μεσαίων στρωμάτων με σκοπό την αντιμετώπιση του ζητήματος των φτωχών της πρωτεύουσας. Ομοίως, ο Γιάννης Γιαννιτσιώτης στη μελέτη του για τη συγκρότηση της αστικής τάξης στον Πειραιά²⁷, ανέδειξε τη μορφή και τη δράση των πειραιϊκών σωματείων ως συστατικό στοιχείο της δημόσιας σφαίρας αναφορικά με τη φιλανθρωπία, τη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων και τη σχέση μεταξύ των κοινωνικών ομάδων της πόλης. Μια από τις ελάχιστες μονογραφίες για το φαινόμενο

²³ Παπαδάκη Λυδία, «Οι ελληνικοί Πολιτιστικοί Σύλλογοι τον 19^ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 27 1997. σελ. 303.

²⁴ Εξερτζόγλου Χάρης, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Νεφέλη 1996.

²⁵ Στο ίδιο. σελ. 14.

²⁶ Κορασίδου Μαρία, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους, Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004. Πρώτη έκδοση 1995.

²⁷ Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η Κοινωνική Ιστορία του Πειραιά, Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, Νεφέλη 2006.

των συσσωματώσεων στην ελληνική περίπτωση είναι της Χριστίνας Κουλούρη για τα αθλητικά σωματεία στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20ού αιώνα²⁸. Σε μια προσέγγιση με Τοκβιλλιανούς όρους, τα αθλητικά και γυμναστικά σωματεία ως εθελοντικές συσσωματώσεις των πολιτών και μια μορφή αστικής κοινωνικότητας προσέφεραν το πεδίο στο οποίο διατυπώθηκαν πολιτισμικές αντιλήψεις για τον αθλητισμό, τη γυμναστική και το σώμα, τις έμφυλες σχέσεις, την κοινωνική διαστρωμάτωση και τη σχέση μεταξύ των γενεών. Επομένως, προσφέρονται ήδη, μια σειρά από εργαλεία και ερμηνευτικές προτάσεις που αφορούν την ελληνική εκδοχή του σωματειακού κόσμου κατά την υπό εξέταση πενητηκονταετία 1894-1940.

β. Ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος

Το σωματείο και η διάρθρωση της εργασίας

Ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος ιδρύθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από νέους πειραιϊώτες πολίτες, τα ελεύθερα εκείνα υποκείμενα τα οποία συμμετείχαν ενεργά στη δημόσια σφαίρα της πόλης. Το πειραιϊκό σωματείο αποτελεί μία μορφή συσσωμάτωσης, δηλαδή συστατικό στοιχείο της δημόσιας σφαίρας, εκδοχή ενός τρόπου οργάνωσης της συλλογικής δράσης του αστικού πληθυσμού και πιο συγκεκριμένα των μεσαίων στρωμάτων του λιμανιού, με σκοπό την από κοινού αντιμετώπιση ζητημάτων που προέκυψαν κατά την συγκρότηση της πόλης, έξι δεκαετίες μετά την ίδρυση του δήμου.

Κατά το πρώτο συνδεσμικό έτος 1894-1895 λειτούργησαν το Μουσικό και το Γυμναστικό τμήμα, η βιβλιοθήκη και το αναγνωστήριο ενώ το Ποδηλατικό τμήμα που συστάθηκε το καλοκαίρι του 1895 διέκοψε τη λειτουργία του λίγους μήνες αργότερα. Από το δεύτερο συνδεσμικό έτος, 1895-1896, ο Πειραιϊκός άρχισε να επιτελεί τον καταστατικό του σκοπό περί εκπαίδευσης των νέων από τις εργατικές συνοικίες προχωρώντας τις διαδικασίες ίδρυσης Σχολών. Έτσι, η βιβλιοθήκη και το αναγνωστήριο αναδιοργανώθηκαν στο Φιλολογικό Τμήμα και σχεδόν άμεσα ιδρύθηκαν οι Νυκτερινές Σχολές Απόρων Παίδων και Τεχνιτών. Το συνδεσμικό έτος 1900-1901 η βιοτεχνική σχολή μετονομάστηκε σε Σχολή Μηχανικών, προστέθηκαν τα προβλεπόμενα από τον νόμο συμπληρωματικά μαθήματα και στις 31-10-1901 αναγνωρίστηκε από το Υπουργείο Ναυτικών ως Ανώτατη Σχολή του ελληνικού βασιλείου. Τον Σεπτέμβριο του 1903, το μουσικό τμήμα αναδιοργανώθηκε σε Ωδείο

²⁸ Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, ΚΝΕ – ΕΙΕ, 1997.

Πειραιώς και παράλληλα προωθήθηκαν οι διαδικασίες αναγνώρισής του, ομοίως με το Φιλολογικό. Επομένως στις αρχές του 20ού αιώνα, ο Σύνδεσμος διατηρούσε τρία τμήματα: Το Φιλολογικό στο οποίο υπάγονταν οι Νυκτερινές Σχολές Απόρων παιδών και Μηχανικών και από τον Σεπτέμβριο του 1931, η σχολή Ραδιοτηλεγραφητών του Πολεμικού και Εμπορικού Ναυτικού. Το Καλλιτεχνικό τμήμα, στο οποίο υπαγόταν το Ωδείο Πειραιώς, κι αργότερα οι σχολές Δραματικής, Ζωγραφικής, Πιάνου, μουσικής θεωρίας, εγχόρδων κλπ, με τις περισσότερες να διατηρούνται μέχρι και σήμερα. Τέλος, το Γυμναστικό που, από το 1903, διέθετε ιδιόκτητο γυμναστήριο, δημιουργήθηκαν ομάδες στίβου, πετοσφαίρισης, ποδοσφαίρου και καλαθοσφαίρισης με συμμετοχές και συνδιοργανώσεις τοπικών, πανελληνίων και διεθνών αθλητικών συναντήσεων.

Η Ολομέλεια και η Κοσμητεία ήταν τα πρώτα διοικητικά όργανα του σωματείου με αρχικά μηνιαία και αργότερα τρίμηνη θητεία. Τα μέλη της επιλέγονταν από την ολομέλεια κατόπιν κλήρωσης και η μοναδική θέση προέδρου που προβλεπόταν ήταν εκείνη του προεδρεύοντα της εκάστοτε συνεδρίασης. Το 1898, ο Πειραιϊκός απέκτησε τον πρώτο του Πρόεδρο²⁹ και μέχρι το 1903 θα πραγματοποιηθεί σταδιακά η εξυγίανση στη διοικητική δομή έτσι ώστε να ανταποκριθεί στις δραστηριότητες και τον καταστατικό σκοπό του. Η Κοσμητεία παρέμεινε ο διοικητικός πυρήνας του σωματείου ωστόσο από το 1898 ορίστηκε η μόνιμη θέση προέδρου του οργάνου και σε κάθε τμήμα συστάθηκε *επιμελητεία* η οποία απαρτιζόταν από τον Κοσμήτορα και δύο μέλη, τακτικά ή επίτιμα³⁰. Η συνεχής ανάπτυξη του Πειραιϊκού, οι Σχολές και η κρατική τους αναγνώριση, τα νέα τμήματα, η αύξηση των μελών αλλά και των μαθητών διαμόρφωσε τις συνθήκες κατά τη δεκαετία του 1910 εντός των οποίων ο Σύνδεσμος συνέστησε Διοικητικό Συμβούλιο αντί της Κοσμητείας. Από το 1914, ο Σύνδεσμος διοικούνταν από την Γενική Συνέλευση, το Διοικητικό Συμβούλιο και την Κοσμητεία η οποία πλέον επιτελεί οργανωτικό ρόλο σε θέματα οικονομικά και διοργάνωσης εορτών και μνημόσυνων, αυτή είναι και η δομή την οποία θα διατηρήσει μέχρι και σήμερα³¹.

²⁹ *Πειραιϊκός Σύνδεσμος, Α' Επετηρίς...ό.π.* σελ 6-7. Στην υπό εξέταση περίοδο διετέλεσαν πρόεδροι: Νικόλαος Φύλων 1898-1902, Γεώργιος Σημίτης 1902-1912, Βασίλειος Βασιλειάδης 1912-1920, Μιτλιάδης Πουρής 1920-1924, Δευκαλίων Ρεδιάδης 1924-1955, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

³⁰ Βιβλίο Πρακτικών της Κοσμητείας του Πειραιϊκού Συνδέσμου 1894-1897, 1902-1904, 1906-1907. Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

³¹ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου Πειραιϊκού Συνδέσμου 1919-1922. Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

Η φιλανθρωπία, η τεχνική και καλλιτεχνική εκπαίδευση των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων της πόλης, η διάδοση της γνώσης και του αθλητισμού στους πειραιώτες αποτέλεσαν τα σημαντικότερα πεδία δράσης του σωματείου. Η συλλογική δράση των ιδρυτών και μελών του Συνδέσμου οριοθετήθηκε τοπικά, αναδεικνύοντας έναν νέο τρόπο πρόσληψης του πειραϊκού αστικού χώρου και των ανθρώπων που κατοικούσαν σε αυτόν. Παράλληλα, ο Πειραιϊκός οργάνωσε μία καθημερινότητα, μία «σωματειακή ζωή» κατά την οποία η εμπειρία προσλήφθηκε με ορισμένο τρόπο. Πρόκειται για τον τρόπο που τα δρώντα υποκείμενα ταξινομούν τον κόσμο σε νοητικές κατηγορίες, για ένα σύστημα σημασιών οι οποίες είτε διατυπώθηκαν καταστατικά εξ αρχής είτε διαμορφώθηκαν μέσα από την ίδια τη «σωματειακή ζωή», τις εκδηλώσεις, τους λόγους και τις δράσεις του σωματείου και των ανθρώπων του. Σε αυτή τη βάση, το σωματείο αποτελεί ένα μέσο διαμόρφωσης της σχέσης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και συγκρότησης συλλογικών ταυτοτήτων. Στα ορισμένα χρονικά και τοπικά συμφραζόμενα θα αναζητηθούν οι όροι με τους οποίους τα υποκείμενα εκείνα που οργανώνονται σωματειακά διακρίνονται σε σχέση με το κράτος, την πειραιϊκή και αθηναϊκή κοινωνικότητα και αυτοπροσδιορίζουν την πρωτοβουλία τους. Ομοίως, θα μελετηθούν τα πεδία εκείνα στα οποία ο Σύνδεσμος δραστηριοποιήθηκε, πώς συγκροτούνται ιστορικά, ποιους αφορούν και ποια είναι τα γεωγραφικά τους όρια. Συνολικά, θα αναζητηθεί η ιστορικότητα της πρωτοβουλίας και ο προσδιορισμός της κατά τον κοινωνικό μετασχηματισμό της πόλης το μεσοπόλεμο, δηλαδή τη σχέση της νέας γενιάς μελών μετά τους ιδρυτές, με τις κληρονομούμενες δομές αλλά και τον νέο προσφυγικό πληθυσμό του λιμανιού.

Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο μέρος θα αναφερθώ στους ιδρυτές και τα μέλη του σωματείου αναζητώντας την κοινωνική και επαγγελματική τους προέλευση. Ταυτόχρονα, στον άξονα του αυτοπροσδιορισμού της δράσης τους θα προσπαθήσω να ερμηνεύσω το κίνητρο της οργάνωσής τους. Στη συνέχεια θα περιγράψω το περιεχόμενο της δράσης, πιο συγκεκριμένα τα τμήματα και τις σχολές του Συνδέσμου όπως διαμορφώθηκαν από το 1894 έως το 1940. Σκοπός μου εδώ είναι να αναζητήσω τα υποκείμενα τα οποία συμμετείχαν και τις πολιτισμικές αντιλήψεις εντός των οποίων συγκροτήθηκαν τα αντικείμενα των τμημάτων. Τέλος, στο τρίτο μέρος θα εστιάσω σε τρία κατά τη γνώμη καθοριστικά, δημόσια ή λανθάνοντα πεδία της σωματειακής οργάνωσης, δηλαδή τον τοπικό προσδιορισμό στο όνομα και τη δράση του Συνδέσμου, τις σημασιοδοτήσεις του οικονομικού και τη σχέση του με την πολιτική.

Το 1894, έτος αφετηρίας της μελέτης αφορά την ίδρυση του Πειραιϊκού και συμπίπτει με την πύκνωση της νεανικής σωματειακής δραστηριότητας στην πόλη, μια πρακτική των νέων Πειραιωτών η οποία εμφανίστηκε κατά τη δεκαετία του 1880³². Μέχρι το 1940 ο Πειραιϊκός έτυχε μιας συνεχόμενης ακμάζουσας πορείας, τα μέλη του αυξήθηκαν, ίδρυσε σχολές τεχνικής και μουσικής εκπαίδευσης, τμήμα γυμναστικής και αθλητισμού, ανέπτυξε ιδιαίτερες σχέσεις με το κράτος, τα ανάκτορα και τη δημοτική αρχή. Στον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο ωστόσο, το μέγαρο του Συνδέσμου επιτάχθηκε, η λειτουργία του διεκόπη ενώ αμέσως μετά την αποχώρηση των δυνάμεων κατοχής το ΕΑΜ πυρπόλησε το κτίριο για να καταστρέψει τα αρχεία των γερμανικών υπηρεσιών.

---

³² Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η Κοινωνική Ιστορία.....ό.π.* σελ 372.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Το κοινωνικό προφίλ του σωματείου

1. Ιδρυτές και νέες γενιές μελών

Στις πόλεις του 19^{ου} αιώνα, η διαμόρφωση των κοινωνικών ομάδων και η κατανομή τους στον αστικό χώρο, ο οποίος δεν παρέμενε αμετάβλητος, αποτέλεσε μια συνεχή διαδικασία. Κατά την αστικοποίηση, αναδύθηκαν νέες κοινωνικές ομάδες ενώ η κοινωνική κινητικότητα επηρέασε τις ήδη υπάρχουσες, λιγότερο ή περισσότερο αποκρυσταλλωμένες. Τα όρια μεταξύ τους ήταν ασαφή και επαναπροσδιορίζονταν στα ιστορικά τους συμφραζόμενα, έτσι, η σύνθεση τόσο των ανώτερων όσο και των κατώτερων τάξεων, βρισκόταν σε μια αέναη μεταβολή. Ταυτόχρονα, η πόλη απέκτησε ένα ιδιαίτερο πολιτικό βάρος. Η σχέση του κράτους με τις πόλεις αναδείχθηκε σε καθοριστικής σημασίας και εσωτερικά ο ίδιος ο αστικός χώρος δομήθηκε ως ένα πεδίο πολιτικών συγκρούσεων³³. Ειδικότερα, η «μεσαία τάξη», που αφορά την παρούσα εργασία, φαίνεται να συγκροτήθηκε ως ένα πεδίο κοινωνικών ανασυνθέσεων και χαρακτηρίζεται από μια εξαιρετικά μεγάλη πολυπλοκότητα. Πρόκειται για ενδιάμεσες κοινωνικές ομάδες από τις οποίες προέρχονταν άτομα που βρίσκονταν στη βάση ή στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας. Η εμφάνιση αυτών των στρωμάτων στην ιστορική έρευνα, συνέβαλλε στην αμφισβήτηση μιας διχοτομικής αντίληψης της κοινωνίας. Η διχοτόμηση του αστικού πληθυσμού στην εργατική και αστική τάξη, άφηγε στο σκοτάδι μια πολυάριθμη κοινωνική ομάδα που διακρινόταν από τους κεφαλαιούχους βιομηχάνους και τους χειρώνακτες εργάτες τους. Οι μισθωτοί εργαζόμενοι στα καταστήματα, στα εργαστήρια, στα γραφεία και στις τράπεζες, κατοικούσαν μόνιμα στην πόλη και ανέπτυσαν τον δικό τους τρόπο ζωής³⁴. Ωστόσο, η περιχαράκωση της μεσαίας τάξης ή των μεσαίων τάξεων όπως έχει σήμερα επικρατήσει, τόσο σε σχέση με την ανώτερη αστική τάξη όσο και με τους εργάτες της πόλης, είναι ένα δύσκολο εγχείρημα καθώς τα διακριτικά χαρακτηριστικά, συχνά αμβλύνονται.

Το κοινωνικό προφίλ του Πειραιϊκού Συνδέσμου, δηλαδή η κοινωνική προέλευση των μελών του και ο σκοπός της οργάνωσής τους, προαπαιτεί ως αφετηρία, την αποτύπωση της κοινωνικής ιεραρχίας. Επομένως ποια είναι τα κριτήρια με τα οποία διαμορφώνονται οι ευρύτερες κοινωνικές ομάδες στην πόλη; Ο R.J. Morris, σε μια πρόσφατη δημοσίευσή του για την αγγλική περίπτωση τον 19^ο αιώνα, φαίνεται να ξεκαθάρισε το τοπίο μεταξύ των ευρύτερων μη φτωχών κοινωνικών ομάδων με άξονα τις επαγγελματικές κατηγορίες των υποκειμένων, την

³³ Pinol Jean-Luc, *Ο Κόσμος των Πόλεων τον 19^ο αιώνα*, Πλέθρον 2002. σελ. 227.

³⁴ Στο ίδιο. σελ. 248.

κατοχή κεφαλαίου και τον ιδιαίτερο τρόπο ζωής τους³⁵. Σύμφωνα με τον Morris, οι όροι «αστική τάξη», «μεσαία τάξη» και «ελίτ», δεν είναι συνώνυμα. Η έννοια της «αστικής τάξης» μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε ευρωπαϊκά συμφραζόμενα και προσδιορίζει μια εμπορική και βιομηχανική επαγγελματική ομάδα η οποία ασκεί έλεγχο σε σημαντικά τμήματα του κεφαλαίου και αναγνωρίζεται από την αστική της κουλτούρα και τον ορισμένο τρόπο ζωής της. Το περιεχόμενό της ήταν οριοθετημένο κυρίως στο πλαίσιο της μαρξιστικής ιστοριογραφίας. Η «μεσαία τάξη» περιγράφει ένα μεγάλο εύρος κοινωνικών ομάδων που συνδέονται τόσο με το εμπόριο και τη βιομηχανία όσο και με όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες: βιοτέχνες, ιδιοκτήτες καταστημάτων, διοικητικοί υπάλληλοι γραφείου και μικρές ομάδες τεχνιτών που κατέχουν μικρό κεφάλαιο. Σε δομικούς όρους, προσδιορίζονταν από την κατοχή και τον έλεγχο διαφόρων μορφών κεφαλαίου το οποίο επέτρεπε τη συμμετοχή τους στην αστική κοινωνικότητα, δηλαδή τη δημόσια σφαίρα της πόλης μέσα από την οργανωμένη συλλογική δράση. Ο πληθυντικός αριθμός, «μεσαίες τάξεις» αποτελεί μια πρακτική και πολιτισμική αναγνώριση του εύρους των κοινωνικών θέσεων που περιλαμβάνει η συγκεκριμένη κατηγορία. Τέλος, η έννοια της «ελίτ» προκύπτει ως διανοητικός και αναλυτικός όρος αναφορικά με την ομάδα ή τις ομάδες που συγκεντρώνουν την εξουσία σε μια κοινότητα. Στον αστικό χώρο του 19^{ου} αιώνα, η τοπική εξουσία έτεινα να ασκείται από μια ομάδα που διέμενε μόνιμα στην πόλη και δημιουργούσε ένα δίκτυο του οποίου τα μέλη κατείχαν εξουσία σε όλες τις σφαίρες των δράσεων. Για παράδειγμα, ο βιομήχανος ή ο έμπορος που εμπλεκόταν στην τοπική πολιτική και καθοδηγούσε την φιλανθρωπική δραστηριότητα. Η «ελίτ» ήταν μέρος της μεσαίας τάξης ή των μεσαίων τάξεων αλλά η συμπεριφορά της και οι συνθήκες διαμονής της, ήταν σαφώς διαφοροποιημένες.

Ο δήμος του Πειραιά, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, μετρούσε σχεδόν εξήντα χρόνια ζωής³⁶. Πρόκειται για μια πόλη νέα η οποία ιδρύθηκε κυριολεκτικά από το μηδέν, πόλη μεταναστών από όλη την ελεύθερη Ελλάδα και την Οθωμανική αυτοκρατορία³⁷. Στη δεκαετία του 1860 και εντονότερα από το 1870 και μετά, η εμφάνιση της βιομηχανίας συνέβαλλε καθοριστικά στη αλλαγή της εικόνας της

³⁵ Morris R.J., "Urban Associations in England and Scotland 1750-1914: The formation of the middle class or the formation of a civil society?" in Morton Graeme, Boudien de Vries, Morris R.J. (ed.), *Civil Society*,.....ό.π. σελ. 140-141.

³⁶ Βάσιος Τσοκόπουλος, *Πειραιάς 1835-1870, Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, εκδ. Καστανιώτη Αθήνα 1984, σ. 61.

³⁷ Τσοκόπουλος *Πειραιάς 1835-1870*..., ό.π., σ. 53-59.

πόλης. Η απουσία αγροτικών καταβολών, το ήδη ανεπτυγμένο εμπόριο και η γεωγραφική της θέση δίπλα στην καταναλωτική αγορά της πρωτεύουσας, θα αποτελέσουν τους λόγους που η πόλη, παρά την έλλειψη άφθονου εργατικού δυναμικού και χωρίς σημαντική προβιομηχανική βιοτεχνία, θα αναδειχθεί στο βιομηχανικό κέντρο του ελληνικού βασιλείου³⁸. Την ίδια περίοδο, η πειραϊκή κοινωνία, με την ανάπτυξη του εμπορίου, της βιομηχανίας και της ναυτιλίας, βίωσε μια περίοδο ακμής. Ταυτόχρονα ωστόσο, οι συνεχείς και έντονες μεταβολές στις οικονομικές και τις κοινωνικές σχέσεις, διαμόρφωσαν τις συνθήκες εμφάνισης μιας πολύπλοκης κοινωνικής ιεραρχίας³⁹. Η μεταναστευτική ροή στην πόλη ήταν συνεχής και για πολλούς μάλιστα, έμελλε να γίνει η νέα πατρίδα. Μέρους εκείνων που τελικά εγγραφήκαν στο πειραϊκό δημοτολόγιο και πολιτογραφήθηκαν ως Πειραιώτες, αποτέλεσαν την ιδρυτική ομάδα του Πειραϊκού Συνδέσμου.

Ο Σύνδεσμος ιδρύθηκε τον Οκτωβρίου του 1894 στην αίθουσα του Α΄ Σχολαρχείου Πειραιώς. Από το μητρώο μελών που διατηρείται μέχρι σήμερα, παρέχονται στοιχεία που αφορούν την επαγγελματική ταυτότητα των ιδρυτών του. Το σωματείο ιδρύθηκε από νέους επιστήμονες και καθηγητές, φοιτητές, εμπόρους, κατώτερους υπαλλήλους του δημοσίου και αξιωματικούς του Βασιλικού Ναυτικού⁴⁰, μέρος της ανδρικής νεολαίας της πόλης. Πρόκειται για τη γενιά των νέων πειραιωτών η οποία μαθήτευσε στα πρώτα πειραϊκά σχολεία, μετά τους πρώτους οικιστές της πόλης τις δεκαετίες του 1830 και 1840. Η ίδρυση του Συνδέσμου αποτέλεσε την κορύφωση της δράσης αυτού του συλλογικού υποκειμένου που αναδύθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα: η πειραϊκή ανδρική νεολαία εμφανίστηκε στη δημόσια σφαίρα της πόλης μετέχοντας και διοικώντας συλλόγους, έστω και βραχύβιους στις περισσότερες των περιπτώσεων⁴¹. Η επαγγελματική τους δραστηριότητα και η γενιά στην οποία

³⁸ Αγριαντώνη, «Πόλεις και εκβιομηχάνιση...», *ό.π.*

³⁹ Γιαννιτσιώτης Γ. *Η Κοινωνική...ό.π.* σελ. 17.

⁴⁰ Από το Μητρώο Μελών, Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Κοσμητείας του Πειραϊκού Συνδέσμου 1894-1896, Ιστορικό Αρχείο Πειραϊκού Συνδέσμου: Φιλιππίδης Σταύρος, θεολόγος. Λεοντόπουλος Ανδρέας, Τηλ. Υπάλληλος. Παΐζης Αλέξανδρος, Αξιωματικός Β. Ναυτικού. Βώκος Ανδρέας, Τραπεζ. Υπάλληλος. Σακελλάριος Μιχαήλ, φιλόλογος-καθηγητής. Ζέππος Γεώργιος, Έμπορος. Κόλλας Α. Γεώργιος, Έμπορος. Ρουμελιώτης Δημήτριος, Ταχ. Υπάλληλος. Δάφνος Παναγιώτης, Τηλ. Υπάλληλος. Κατράκης Δημήτριος, Ιατρός. Φραγκόπουλος Σπυρίδων, Φοιτ. Νομικής. Ρετιτάγκος Ιωάννης, Φοιτ. Νομικής. Λίνος Κωνσταντίνος, Φοιτ. Νομικής. Πετρίδης Πύρρος, Φιλόλογος. Κόλλας Φ. Κωνσταντίνος, Έμπορος. Σταυρόπουλος Ανδρέας, Έμπορος. Γεωργακόπουλος Ιωάννης, Έμπορος. Κανακάκης Γεώργιος, Έμπορος. Παΐζης Αριστείδης, Φοιτητής Νομικής. Δεκαβάλλας Ηρακλής, Σπουδαστής. Πετρεάς Επαμεινώνδας, Ταχ. Υπάλληλος. Ελευθερίου Α. Αντώνιος, Φοιτ. Φαρμακευτικής. Σακαλής Δημήτριος, Ιδιωτ. Υπάλληλος. Λεοντόπουλος Αλκιβιάδης, Τελωνιακός Υπάλληλος. Κρέμος Γεώργιος, Έμπορος. Παρασκευάς Κωνσταντίνος, Αργυραμοιβός. Κριτής Γεώργιος, Δημοσιογράφος. Αλεξιάκης Πέτρος, Υπόλογος Β. Ναυτικού.

⁴¹ Γιαννιτσιώτης Γ., *Η Κοινωνική...ό.π.* σελ. 371.

ανήκαν δεν είναι τα μόνο κριτήρια για την ένταξή τους σε μια ευρύτερη κοινωνική κατηγορία. Η κοινωνική και επαγγελματική τους προέλευση δεν περιοριζόταν στο εμπόριο και τη βιομηχανία αλλά επρόκειτο για ελεύθερα υποκείμενα τα οποία κατείχαν τους ατομικούς ή οικογενειακούς εκείνους πόρους ώστε να αποκτήσουν πρόσβαση στην εκπαίδευση και σε αξιώματα. Οι ιδρυτές και τα μέλη που συμμετείχαν στην πρωτοβουλία κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, προέρχονταν από ένα μεγάλο εύρος κοινωνικών ομάδων που συνδέονταν με το εμπόριο, τη βιομηχανία, ήταν ιδιοκτήτες καταστημάτων, δημοσιογράφοι, μορφωμένοι διοικητικοί υπάλληλοι και καθηγητές. Η σύσταση σωματείων ως μία μορφή συσσωμάτωσης αποτελούσε ήδη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, μία πολιτισμική πρακτική αυτών των στρωμάτων. Έτσι, ο Πειραιϊκός φαίνεται να αποτελεί εγχείρημα κυρίως των μεσαίων τάξεων χωρίς να αποκλείονται άτομα από την ομάδα των βιομηχάνων και μεγαλεμπόρων της πόλης. Οι εκπρόσωποι αυτών των επαγγελματικών κατηγοριών αποτελέσαν μεμονωμένες ωστόσο ηχηρές περιπτώσεις και χαρακτηρίζονταν από ιδιαίτερα στοιχεία που αναδεικνύω παρακάτω.

Πιο αναλυτικά, τα μέλη του Συνδέσμου διακρίνονταν σε τρεις κατηγορίες: τα τακτικά, τα επίτιμα και τα έκτακτα, διαμορφώνοντας μία εσωτερική, ιεραρχημένη πρόσβαση στη διοίκηση του σωματείου⁴². Τα κριτήρια που προσδιόριζαν το βαθμό συμμετοχής αφορούσαν ρητά την κοινωνική προέλευση και τον τόπο διαμονής και άρρητα το φύλο και την ηλικία των υποψηφίων μελών. Τα μέλη που ασκούσαν τη διοίκηση του Συνδέσμου και συνέτασσαν τις αποφάσεις των διοικητικών οργάνων ήταν τα τακτικά. Ένα τακτικό μέλος όφειλε να έχει *αρκούσαν κοινωνικήν υπόληψιν και μόρφωσιν πνευματικήν*, επομένως το κοινωνικό, συμβολικό κεφάλαιο και όχι το αμιγώς οικονομικό (με την στενή έννοια), λειτούργησε ως προαπαιτούμενο συμμετοχής στο σωματείο. Εντούτοις, δεν πρόκειται για δύο απόλυτα διακριτές έννοιες. Πρόκειται για το κοινωνικό κύρος και τη θέση που διαπραγματεύονται τα υποκείμενα σε μια κοινωνική ιεραρχία, που συνυφάινεται με την επαγγελματική τους ιδιότητα και αξιοδοτείται σε ένα ορισμένο πολιτισμικό πλαίσιο⁴³. Η *κοινωνική υπόληψις* των υποψηφίων δεν προέκυπτε αποκλειστικά από την οικονομική επιφάνεια τους αλλά από τη δράση τους στη δημόσια σφαίρα. Απευθύνονταν στα μεσαία στρώματα από τα οποία προέρχονταν, σε ομοίους τους. Ταυτόχρονα, το κοινωνικό

⁴² Καταστατικόν του Πειραιϊκού Συνδέσμου, Αθήνα 1903.

⁴³ Bourdieu Pierre, *Η Αίσθηση της Πρακτικής*, μτφ Θεόδωρος Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια 2006. σελ 182-198.

κεφάλαιο όφειλε να είναι αναγνωρισμένο τοπικά, μόνον οι Πειραιώτες πολίτες είχαν δικαίωμα συμμετοχής στα τακτικά μέλη του Πειραιϊκού Συνδέσμου, ιδιότητα που κατείχαν οι εγγεγραμμένοι μόνιμοι κάτοικοι του δήμου. Με άλλα λόγια, η προαπαιτούμενη τοπική ταυτότητα του πυρήνα του Συνδέσμου, διαμορφωνόταν από τον τόπο διαμονής του υποψήφιου τακτικού μέλους και όχι από μια πιθανή, ιδιαίτερη καταγωγή του. Αν για τον οποιοδήποτε λόγο, κάποιο από τα τακτικά μέλη άλλαζε τόπο μόνιμης κατοικίας έχανε αυτόματα την ιδιότητα του πειραιώτη πολίτη, επομένως του τακτικού μέλους και μεταγραφόταν στην τάξη των εκτάκτων έως ότου επιστρέψει στην έδρα του Συνδέσμου. Τα έκτακτα μέλη απαρτίζονταν από άτομα που θα μπορούσαν να προσφέρουν υπηρεσίες σε επιμέρους ζητήματα λόγω της θέσης ή των ικανοτήτων τους, μέλη τα οποία δεν είχαν δικαίωμα ψήφου στα αρμόδια όργανα αλλά ήταν τα μόνα που μπορούσαν δραστηριοποιηθούν επ' αμοιβή, αντίθετα, τα επίτιμα μέλη είχαν όλα τα δικαιώματα των τακτικών χωρίς περιορισμούς εκτός της έμμισθης ένταξής τους. Το προαπαιτούμενο της διαμονής στον Πειραιά ήταν ρητώς ορισμένο στο καταστατικό και αφορούσε αποκλειστικά τα τακτικά μέλη. Αν και δεν υπήρξε ρητός περιορισμός για το φύλο ή την ηλικία των μελών, ουδέποτε μέχρι το 1940 εμφανίστηκαν γυναίκες ή παιδιά με την ιδιότητα του μέλους. Οι γυναίκες που εμπλέκονταν με την ανδρική διοίκηση του Συνδέσμου ήταν συγγενείς των τακτικών μελών και οργανώνονταν παράλληλα, σε ειδικές επιτροπές κυριών με αφορμή τη διοργάνωση φιλανθρωπικών εκδηλώσεων. Συνεπώς, οι ιδρυτές αναγνώριζαν εκ των προτέρων μία κοινωνική διάκριση εντός του αστικού πληθυσμού με κριτήρια, τη συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα, την οικονομική και κοινωνική προέλευση και βέβαια το φύλο. Το σωματείο αποτελούσε μία συλλογικότητα των μεσαίων στρωμάτων ενώ την ίδια στιγμή απέκλειε από τις τάξεις των μελών του, χαμηλότερες κοινωνικές ομάδες του λιμανιού όπως οι εποχικοί μετανάστες και οι «εργατικές τάξεις».

Η συγκεκριμένη μορφή συλλογικής δράσης φαίνεται να ήταν οργανωμένη σε όρους δημοκρατικότητας αλλά και πειθαρχίας. Τα μέλη όλων των βαθμίδων ανακηρύσσονταν κατόπιν δημόσιας εκλογής, είχαν το δικαίωμα να *προτείνουν ό,τι θεωρούν ορθό* αλλά ήταν υποχρεωμένοι να συμμετέχουν στις συνεδριάσεις και να πειθαρχούν στις συλλογικές αποφάσεις. Βέβαια, δικαίωμα ψήφου και εκλογής στις θέσεις των διοικητικών οργάνων διατηρούσαν μόνο τα τακτικά μέλη, δηλαδή αποκλειστικά οι πειραιώτες πολίτες. Συνεπώς, η καλλιέργεια «δημοκρατικών συνθηθειών» μεταξύ των υποκειμένων πραγματοποιήθηκε με ιδιαίτερους όρους μιας

εσωτερική ιεραρχίας, εσωτερικών δομών εξουσίας που προσδιορίζονταν κυρίως σε σχέση με την πρόσληψη της τοπικής ταυτότητας του σωματείου.

Κατά την πρώτη εικοσαετία του 20ού αιώνα, ενεγράφησαν ως τακτικά μέλη και ηγήθηκαν των ανώτατων εκτελεστικών οργάνων του σωματείου, βιομήχανοι από τους κλάδους της αλευροβιομηχανίας, της σιδηροβιομηχανίας και της ποτοποιίας, ιδιοκτήτες μονάδων με έδρα τον Πειραιά. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για τη νέα γενιά βιομηχάνων οι οποίοι εισήλθαν στον τομέα της μεταποίησης κληρονομώντας την οικογενειακή περιουσία, το επάγγελμα του άμεσου προγόνου τους και ταυτόχρονα τη θέση του σε ένα διαμορφωμένο κοινωνικό δίκτυο⁴⁴. Όσοι ενεπλάκησαν με τις δραστηριότητες του Συνδέσμου διατηρούσαν στενές σχέσεις με την τεχνική σχολή των μηχανικών⁴⁵. Προσέφεραν χρήματα για την υλική υποδομή των σχολών αλλά και τα εργοστάσιά τους ως χώρους πρακτικής εκπαίδευσης των μαθητών, δηλαδή των εν δυνάμει εργαζομένων στην πειραιϊκή βιομηχανία.

Κατά τη δεκαετία του 1920 ο Πειραιϊκός εισήλθε σε μια περίοδο ιδιαίτερης ακμής, προσελκύοντας μεγαλύτερο αριθμό πολιτών και εμπλουτίζοντας τον κατάλογο των επαγγελματικών κατηγοριών με νομικού, καθηγητές, δασκάλους, ιατρούς και επιστήμονες οι οποίοι συμμετείχαν στα διοικητικά όργανα.⁴⁶ Ωστόσο, από το 1925 έως και το τέλος της δεκαετίας του 1930, αναδύθηκε μια νέα γενιά μελών η οποία είτε στελέχωσε επίσημα το Διοικητικό Συμβούλιο είτε έδρασε άτυπα και συμβουλευτικά υποστηρίζοντας τις διοικήσεις του, πρόκειται για μια ομάδα νομικών και συμβολαιογράφων της πόλης. Η τεχνογνωσία τους συνέβαλλε καθοριστικά στην εξέλιξη του Πειραιϊκού διεκπεραιώνοντας κυρίως δικαστικές διαμάχες περί κληροδοτημάτων αλλά και οποιαδήποτε νομική πράξη του σωματείου⁴⁷. Την ίδια περίοδο, η σωματειακή οργάνωση στον Πειραιά, ως μορφή συλλογικής δράσης του πληθυσμού, ανθούσε. Έτσι, τα μέλη του Πειραιϊκού απευθύνθηκαν άμεσα στις

⁴⁴ Ενδεικτικά, οι πρόεδροι του Πειραιϊκού, Γ. Σημίτης 1902-1912, αλευροβιομήχανος, ο Β. Βασιλειάδης 1912-1918, και ο Μιλτιάδης Πουρής 1920 -1924 οινοπνευματοποιός. Η διαδοχή στην επιχείρηση οικογενειακής ιδιοκτησίας προκύπτει από τη σύγκριση των καταγεγραμμένων μονάδων στον Πειραιά, 1900-1915. Πολλές από τις μεγαλύτερες βιομηχανικές μονάδες της περιόδου ανήκαν είτε σε οικογένειες με παράδοση στη μεταποίηση από τον προηγούμενο αιώνα είτε σε οικογένειες που εμφανίστηκαν στο χώρο της μεταποίησης στην στροφή του 20ού αιώνα. Τα μέλη-συνεχιστές αναλάμβαναν το ρόλο τους στο πλαίσιο της αναπαραγωγής της ομάδας των βιομηχάνων. Βλ. πίνακες από: Κουσολίνος Σ. Οδηγός Αθηνών-Πειραιώς και των κυριότερων πόλεων της Ελλάδος, Πειραιάς 1900 και Εφ. Σφαίρα, 3.1.1907., 22.3.1914., 17.2.1916.

⁴⁵ Ενδεικτικά, ο Β. Βασιλειάδης που διατέλεσε και Πρόεδρος από το 1912 έως το 1918 και ο Μιλτιάδης Πουρής ο οποίος προέδρευσε από το 1920 έως το 1924.

⁴⁶ Μητρώο Μελών, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

⁴⁷ Η δράση της γενιάς των νομικών κορυφώθηκε με τη τριακονταετή σχεδόν θητεία του Πειραιώτη δικηγόρου Δευκαλίωνα Ρεδιάδη στη θέση του Προέδρου, 1924-1955.

επαγγελματικές συσσωματώσεις των ποτοποιών, υποδηματοποιών, φαρμακοποιών, αρτοποιών και σε ελάχιστες περιπτώσεις προσωπικά σε μεγάλους κεφαλαιούχους, βιομήχανους ή μεγαλέμπορους. Συνολικά, κατά πρώτο μισό του 20ού αιώνα, ο μέσος όρος ηλικίας των μελών αυξήθηκε και το προφίλ που διαμορφωνόταν από τους νέους πειραιώτες στις αρχές του αιώνα, μετασχηματίστηκε. Ήδη από το 1910 συμμετείχαν στο σωματείο όλο και πρεσβύτερα μέλη των οικογενειών των αστών⁴⁸. Συνεπώς δεν υφίσταται μια συνεχής αναπαραγωγή της ανδρικής νεολαίας.

Οι μεταγενέστερες αναπαραστάσεις της ίδρυσης του Συνδέσμου και τα βήματα της βρεφικής σωματειακής ζωής του, έχουν εμπλουτισθεί με στοιχεία που προκαλούν το ενδιαφέρον του αναγνώστη αναφορικά με τον αριθμό των ιδρυτών, τις σχετικές διατάξεις στο καταστατικό και τη σύλληψη της ιδέας. Τη δεκαετία του 1930 ο Τύπος φιλοξένησε δημοσιεύματα στα οποία τα ιδρυτικά μέλη του Συνδέσμου περιοριζόνταν σχεδόν στο ήμισυ του συνόλου τους και παρέμεναν έτσι για αρκετό διάστημα ώστε να επιτύχουν τη θεμελίωση του σωματείου⁴⁹. Αυτή η περιοριστική συνθήκη που ήθελε τον μέγιστο αριθμό των μελών σε 17 βάσει καταστατικού φαίνεται να ανακαλούσε πρακτικές από την αίγλη των κλειστών λεσχών της αστικής ελίτ κατά τον 19^ο αιώνα⁵⁰. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για μια μορφή συσσωμάτωσης με την οποία το πειραϊκό σωματείο δεν εμφάνισε παρόμοια χαρακτηριστικά, στοιχεία δηλαδή μιας ημι-μυστικιστικής οργάνωσης. Αντίθετα, ήταν ανοιχτό σε νέα μέλη από τα μεσαία στρώματα αρκεί να ήταν Πειραιώτες ή να εξυπηρετούσαν τις επιμέρους λειτουργίες του. Από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι σήμερα, πιο συγκεκριμένα από τις εγγραφές στο μητρώο μελών έως τη σημερινή αναγραφή τους στην είσοδο του κτιρίου του Συνδέσμου, οι ιδρυτές του εμφανίζουν μια σταδιακή μείωση. Ήδη από το 1901 και την έκδοση της πρώτης επετηρίδος, έλειπαν από την ίδρυση του Συνδέσμου ένας σπουδαστής και ένας δημοσιογράφος οι οποίοι είχαν καταλάβει διοικητικές θέσεις στους πρώτους μήνες λειτουργίας. Σήμερα ομοίως, από τη μαρμάρινη επιγραφή της δεκαετίας του 90' απουσιάζουν σχεδόν οι περισσότεροι σπουδαστές, φοιτητές και κατώτεροι υπάλληλοι του δημοσίου. Έτσι, ο Πειραϊκός παρουσιάζεται ως δημιούργημα κυρίως εμπόρων παραβλέποντας τη δράση της σπουδάζουσας ανδρικής νεολαίας η οποία όχι μόνο συμμετείχε στην ίδρυση του σωματείου αλλά ανέλαβε και τη διοίκηση στα πρώτα του βήματα. Το ζήτημα αυτής

---

⁴⁸ Στο ίδιο.

⁴⁹ Αθηναϊκά Νέα 7/12/1934. Κοινή Γνώμη 8/12/1934.

⁵⁰ Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η Κοινωνική Ιστορία...ό.π.*, σελ. 380-382.

της απουσίας θα αποτελούσε αντικείμενο μιας έρευνας για την μεταπολεμική περίοδο του Συνδέσμου. Ως υπόθεση εργασίας ωστόσο, θα μπορούσε να ερμηνευθεί είτε σε μια επιπόλαιη σχέση με το ιστορικό αρχείο είτε στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των μελών του σωματείου μεταπολεμικά. Πρόκειται για την ενσωμάτωση συμβολισμών του Πειραιϊκού από την τοπική οικονομική και κοινωνική ελίτ που στα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχε μετατοπίσει το ενδιαφέρον της προς την αστική κοινωνικότητα της πρωτεύουσας; Εφόσον απουσίαζε από τις τάξεις του σωματείου έως το 1940, πιθανώς να διεκδίκησε μεταπολεμικά μία θέση στην τοπική «παράδοση», μεγάλο μέρος στη διαμόρφωση της οποίας κατέχει ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος.

2. Ο καταστατικός σκοπός και το περιεχόμενο της δράσης

Αν και η διοίκηση του Συνδέσμου δεν ήταν προσβάσιμη από τα χαμηλότερα στρώματα, το σωματείο δεν αφορούσε μόνο τις μεσαίες τάξεις. Με τους όρους που περιγράφονταν στο καταστατικό του, οι άποροι όσο και οι αστοί, εμπλέκονταν στο ίδιο σωματείο κατέχοντας μια διαφορετική θέση και διακριτούς ρόλους μέσα σε αυτό. Ρόλοι και θέσεις που αντανακλούσαν την κοινωνική ιεραρχία, τον αποκλεισμό και τις ανισότητες της πειραιϊκής κοινωνίας της εποχής. Με ρητή την ανασφάλεια μιας πρόωρης διάλυσης, τα μέλη του Πειραιϊκού άρθρωσαν έναν λόγο για την πόλη: την ηθική διάπλαση της νεολαίας από τα φτωχότερα στρώματα των εργατικών συνοικιών γύρω από το κέντρο και για τον τρόπο με τον οποίο οι κάτοικοί τους τοποθετούνταν στον κόσμο. Με άλλα λόγια, έναν λόγο που αναπαριστούσε την πραγματικότητα, ερμήνευε την εμπειρία στο αστικό περιβάλλον του λιμανιού κατά τη δεκαετία του 1890. Το Δεκέμβριο του 1894 η Κοσμητεία, το όργανο που αποτέλεσε τον πρώτο διοικητικό πυρήνα του σωματείου, συνέταξε μία επιστολή στην οποία διατυπώθηκε ο σκοπός της πρωτοβουλίας και συνοδευόταν από το καταστατικό. Σύμφωνα με το καταστατικό: *Ιδρύεται εν Πειραιεί σωματείον υπό την επωνυμίαν «Πειραιϊκός Σύνδεσμος» σκοπός του οποίου είναι η πνευματική και σωματική της κοινωνίας και των μελών αυτού διάπλασις και η όσον οίον ευρύτερα διάδοσις κοινωφελών γνώσεων. Τον σκοπόν τούτον θέλει επιδιώξει ο Σύνδεσμος δια παντός τρόπου εφικτού αυτώ, ιδία δε δια της ιδρύσεως λαϊκών Σχολών βιοτεχνικών τε και προπαιδευτικών, βιβλιοθήκης, Αναγνωστηρίου, Γυμναστηρίου διά του καταρτισμού χορωδίας και ορχήστρας, διά διαλέξεων, αναγνωσμάτων, επιστημονικών εκδρομών, τελέσεως μουσικών συναυλιών,*

γυμναστικών και αθλητικών αγώνων, καλλιτεχνικών εκθέσεων κλπ⁵¹. Συμπληρωματικά, από την επιστολή κοινοποίησης της ίδρυσης παραθέτω: *Πάσης πολιτείας αναμφισβήτως το κυριώτερον μέλημα να η, η σωματική και πνευματική διάπλασις της νεολαίας αφού αυτή αποτελεί τον πυρήνα της ζωής, το μέλλον παντός έθνους. Δυστυχώς η πολιτεία ουδέποτε εσκέφθην επί τούτου. Παρήγορον [...] το φαινόμενον της κατά τα τελευταία έτη ιδρύσεως τη πρωτοβουλία αυτής της νεολαίας Σωματείων τοιούτων απανταχού της Ελλάδος [...]*⁵². Η διττή καταστατική αποστολή του σωματείου συμπυκνώθηκε στο πρώτο επίσημο σύμβολό του, τη σφραγίδα επί της οποίας χαραχτηκαν τα πρόσωπα της Αθηνάς και του Απόλλωνα⁵³. Ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος ανταποκρίθηκε μερικώς στην επίσημη ρητορική των ελληνικών συλλόγων που προέτασσε την μαθητεία στην ελληνική παιδεία ως εργαλείο της εθνικής συνοχής και ολοκλήρωσης, ωστόσο οι έννοιες της νεολαίας και της παιδείας έλαβαν το περιεχόμενό τους στα ιδιαίτερα συμφραζόμενα της πόλης. Στην πραγματικότητα έχουμε να κάνουμε με δύο ομάδες νέων, εκείνη που αναλαμβάνει την πρωτοβουλία και τους ανήλικους στους οποίους απευθύνεται ο Σύνδεσμος. Λίγα χρόνια αργότερα, ο πρώτος πρόεδρος του Πειραιϊκού περιέγραψε ακριβώς τον θεμελιώδη σκοπό του σωματείου: *«υπέρτατος όρος της υπάρξεως και δράσεώς του το μέγα και χαλεπότατον έργον της μορφώσεως των απόρων παιδών και τεχνιτών της πόλεως ταύτης»*⁵⁴. Άμεσα, η δράση τους κατευθύνθηκε σχεδόν αποκλειστικά στους άπορες παίδες της πόλης, δηλαδή τα παιδιά των περιφερειακών συνοικιών, τη νεολαία εκείνη του Πειραιά όπου κατοικούσε σε περιοχές γύρω από το κέντρο αποκλεισμένη από τη βασική εκπαίδευση της εποχής.

Το περιεχόμενο της συλλογικής δράσης διατυπώθηκε από τις ιδρυτές του σωματείου, σε σχέση με δύο σφαίρες: την *πολιτεία* και το *πειραιϊκό κοινό*. Η έννοια της *πολιτείας* εμφανίστηκε κατά τη νομιμοποίηση της πρωτοβουλίας και συγκεκριμένα με την επίκληση στο κενό κρατικής πρόνοιας για την εκπαίδευση της νεολαίας: *Δυστυχώς η πολιτεία ουδέποτε εσκέφθην επί τούτου*. Η έννοια δήλωνε τη διοίκηση του κράτους και τη σχέση των πολιτών με αυτό, χρησιμοποιήθηκε αναφορικά με την κεντρική εξουσία, την κρατική διοίκηση και λιγότερο με την

⁵¹ Καταστατικόν του Πειραιϊκού Συνδέσμου, Αθήνα 1903.

⁵² Επιστολή του Πειραιϊκού Συνδέσμου προς τον Όμιλο Ερετών, 31 Δεκεμβρίου 1894, Αρ. Πρωτ. 157, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

⁵³ Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Κοσμητείας του Πειραιϊκού Συνδέσμου 1894-1896, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου

⁵⁴ *Πειραιϊκός Σύνδεσμος, Α' Επετηρίς.....ό.π.* σελ. 15-16.

τοπική δημοτική αρχή ή το πολίτευμα⁵⁵. Το κράτος ήταν εκείνο που όφειλε να προνοήσει υπέρ της ηθικής διάπλασης των φτωχότερων στρωμάτων και η απουσία του παρεμβατισμού του προκάλεσε τη δράση των πολιτών οι οποίοι οργανώθηκαν ακριβώς με σκοπό να αντιμετωπίσουν συλλογικά, προβλήματα που προέκυψαν στη σχέση με τις νέες κοινωνικές ομάδες του αστικού πληθυσμού. Το *κοινό* ωστόσο, δεν αποτελεί έναν συνήθη, ευρέως διαδεδομένο όρο. Αναζητώντας το περιεχόμενό του στα λεξικά της εποχής, το *κοινό* εμφανίζεται ως το ουδέτερο του «Κοινός» που ταυτιζόταν, μεταξύ άλλων, με το «δημόσιος». Το *κοινό*, προσδιορισμένο από τα γλωσσικά του συμφραζόμενα, περιέγραφε την κοινότητα, το σύνολο των πολιτών και τη δημόσια εξουσία, το σύνολο του λαού που συγκροτεί την πολιτεία⁵⁶. Στα κείμενα του Συνδέσμου επανέρχεται συχνά ωστόσο πάντοτε τοπικά προσδιορισμένο, είτε ως *πειραικό* είτε ως *αθηναϊκό κοινό*. Πιο συγκεκριμένα, εμφανίστηκε στις δημοσιεύσεις για την πρώτη επετηρίδα και επαναλαμβανόταν σχεδόν κάθε φορά στις λογοδοσίες του Διοικητικού Συμβουλίου έως τη δεκαετία του 1930. Οι λογοδοσίες των οργάνων αποτελούσαν μια εσωτερική διαδικασία του σωματείου, προβλεπόμενη από το καταστατικό, την ίδια στιγμή όμως, λάμβαναν δημόσιο χαρακτήρα καθώς οι συνεδριάσεις και οι λόγοι των μελών δημοσιεύονταν στον τοπικό Τύπο⁵⁷. Από την δεκαετία του 1920, ανακοινώνονταν περισσότερο ως πανηγυρικοί λόγοι για το έργο που διετέλεσαν τα διοικητικά όργανα και οι επιτροπές τους κατά το τελευταίο συνδεδεσμένο έτος παρά ως έλεγχος της απόδοσής τους. Και στα δύο πλαίσια, χρησιμοποιήθηκε από τα μέλη του σωματείου ως το *κοινό* στο οποίο απευθύνονταν και επικαλούνταν ή αποζητούσαν την αποδοχή του, την θετική του συμπεριφορά του απέναντι στο έργο τους. Επομένως, το *κοινό* ήταν προσδιορισμένο τοπικά, το σύνολο των πολιτών του Πειραιά ή της Αθήνας, τα υποκείμενα που μετείχαν στη δημόσια ζωή της πόλης. Φαίνεται πως οι Συνδεδεσμένοι έβλεπαν στο *κοινό* όσους συνιστούσαν εν δυνάμει μέλη, δωρητές, ακροατές των συναυλιών, ακόμη και τις οικογένειες που θα οδηγούσαν τα παιδιά τους στις τάξεις των Σχολών του. Ομοίως τον 19^ο αιώνα στην Ευρώπη, το *κοινό* (audience) διαμορφώθηκε ως το σώμα των πολιτών που μετείχε στις συσσωματώσεις της δημόσιας σφαίρας και περιλάμβανε το

⁵⁵ Ανθίμου Γαζή, *Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, Βιέννη 1935· Α. Σακελλαρίου (επιμ) *Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα 1898.

⁵⁶ Σκαρλατος Βυζάντιος, *Λεξικόν την ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα 1852· Γιάνναρης Αντώνιος, *Μικρός θησαυρός της ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα 1891· Κωνσταντινίδη Ανέστη, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα 1902.

⁵⁷ Λογοδοσίες Διοικητικού Συμβουλίου 1920-1940.

αναγνωστικό κοινό του Τύπου και των μυθιστορημάτων, το ακροατήριο των συναυλιών και τους θεατές των παραστάσεων. Συγκροτήθηκε ως μία αυτόνομη οντότητα, ένα άτυπο δίκτυο επικοινωνίας και αξιολόγησης, αναγόμενο σε ενός είδους κριτή ή διαιτητή που αξιολογούσε όσα διάβαζε ή παρακολουθούσε, διαμορφώνοντας μέσω του Τύπου μία «κοινή γνώμη» (public opinion)⁵⁸.

Η πραγμάτωση του καταστατικού σκοπού και των ιδιαίτερων στόχων των ιδρυτών του σωματείου δεν ήταν δεδομένη, τόσο η καθαυτή επιβίωση της πρωτοβουλίας όσο και διαβάθμιση της αποδοχής της, αποτέλεσαν τον βασικό άξονα λειτουργίας του σωματείου. Στους πρώτους δύο μήνες μιας αποκλειστικά διοικητικής ζωής του Συνδέσμου σχεδιάστηκαν οι πρώτες κινήσεις για την υλική υπόστασή του, τις σχέσεις του με άλλους συλλόγους, τη δημοσίευση του καταστατικού του στον Τύπο και κατατέθηκαν στην ολομέλεια οι εσωτερικοί κανονισμοί των τμημάτων. Τα πρώτα τμήματα που προβλέπονταν κατά την ίδρυσή του, ήταν το Φιλολογικό, το Μουσικό και το Γυμναστικό, παράλληλα λειτούργησε αναγνωστήριο και βιβλιοθήκη ενώ άμεσα τέθηκε υπό συζήτηση η ίδρυση Λαϊκής Σχολής Εργατών, οι μετέπειτα Σχολές των Απόρων Παίδων και των Μηχανικών. Η Κοσμητεία του Δεκεμβρίου του 1894 ολοκλήρωσε τη θητεία της με την προκήρυξη διαγωνισμού για τη σύνταξη ποιήματος-ύμνου του Πειραϊκού Συνδέσμου και φυσικά την πρώτη Λογοδοσία της στην ολομέλεια του 1894.

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της σωματειακής οργάνωσης φαίνεται να ήταν ο κυρίαρχος ρόλος του καταστατικού και η σχέση των μελών με αυτό στο χρόνο. Η γενιά της ανδρικής νεολαίας του 1890 προσδιόρισε την πρωτοβουλία στο σύνολό της και την καθοδήγησε στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Από τη στιγμή ωστόσο που ο καταστατικός σκοπός διατυπώθηκε, αυτονομήθηκε και μια ριζοσπαστική αναθεώρησή του θα έθετε υπό αμφισβήτηση την καθαυτή σύσταση και επιβίωση του σωματείου. Θεωρητικά, τα τακτικά μέλη ήταν τα μόνα υποκείμενα που διατηρούσαν το δικαίωμα αναθεώρησής του μέσω της Γενικής Συνέλευσης εντούτοις, ο βαθμός μεταβολής του σκοπού ήταν πρακτικά ελάχιστος έως μηδενικός. Συνεπώς, η σχέση του με τις επόμενες γενεές μελών διαμορφώθηκε ως σχέση κληρονομιάς και η διοικητική τους ικανότητα κρίθηκε από την πίστη στην πρώτη και μοναδική σημασιодότηση της πρωτοβουλίας. Οι νοητικές κατηγορίες που διαμορφώθηκαν στα συμφραζόμενα της ίδρυσης και προσέδωσαν το περιεχόμενο και τις αναφορές στις

---

⁵⁸ Melton James Van Horn, *The Rise of the Public....ό.π.* σελ. 1-2.

δράσεις του Συνδέσμου, φαίνεται να λειτούργησαν με όρους επικαθορισμού στη δράση των αμέσως επόμενων γενεών αφού μέχρι και το 1940 όπου διακόπηκε η λειτουργία του Συνδέσμου λόγω του Πολέμου, ο σκοπός και οι βασικές διατάξεις του καταστατικού δεν αναθεωρήθηκαν. Ακόμη και τα πρόσωπα που θήτευσαν στο Διοικητικό Συμβούλιο άλλαξαν με εξαιρετικά αργό ρυθμό διατηρώντας τις θέσεις τους για αρκετά χρόνια⁵⁹.

Σε αυτό το πλαίσιο, το λεξιλόγιο με το οποίο περιέγραφαν τη σωματειακή τους ζωή δεν εμφάνισε ιδιαίτερες μεταβολές. Το *αλτρουιστικόν και κοινωφελές έργον, το έργον φιλαλληλίας και πολιτισμού, η εξόχως κοινωφελής δράση της Οργανώσεως*⁶⁰, αποτελούσαν όρους μιας ρητορικής η οποία διέπει το σύνολο των δραστηριοτήτων του Συνδέσμου, εμφανίζονται σε όλες τις δημόσιες εκδηλώσεις και τις λογοδοσίες του. Στη συγκεκριμένη ρητορική προσδιοριζόταν αφενός το κίνητρο και οι όροι συμμετοχής των μελών αφετέρου η κατεύθυνση και ο χαρακτήρας της δράσης τους. Ως *αλτρουιστικόν* περιγράφεται το έργο του Συνδέσμου αναφορικά με τους όρους συμμετοχής των μελών. Η έννοια δεν υπάρχει στα ελληνικά λεξικά ωστόσο τυχαίνει ιδιαίτερων δημοσιεύσεων καθώς διατυπώνεται σε αντιδιαστολή με τον ατομικισμό⁶¹. Στο Πειραικό εμφανίζεται σε άμεση σχέση με το προφίλ του μέλους που οι ίδιοι περιγράφουν. Οι Συνδεσμικοί όφειλαν να *εργάζονται πάντοτε χωρίς παράπονα και χωρίς αξιώσεις [...] να προσφέρουν την εργασίαν τους προς επίτευξιν των στόχων του Πειραικού Συνδέσμου μη ζητώντας αξιώματα στις ανώτερες διοικητικές θέσεις, επιτελώντας αλλά και ενσωματώνοντας το αλτρουιστικόν έργο του σωματείου τους*⁶². Η ιδέα του *κοινωφελούς* έργου προσέλαβε το περιεχόμενό της στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο ωστόσο δεν ταυτίστηκε με τον αλτρουισμό. Το σωματείο χαρακτηρίστηκε «ως κοινωφελές εκ των Νυκτερινών σχολών Μηχανικών»⁶³ και αφορούσε την τεχνική εκπαίδευση των νέων πειραιωτών. Το *κοινωφελές* ήταν το ωφέλιμο προς το κοινό⁶⁴ επομένως περιέγραφε το ωφέλιμο έργο των συνδεσμικών προς την πόλη τους

⁵⁹ Μητρώο Μελών, Πρακτικά Διοικητικών Συμβουλίων, Ιστορικό Αρχείο Πειραικού Συνδέσμου.

⁶⁰ Βιβλίο Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου του Πειραικού Συνδέσμου 1919-1922, Λογοδοσία συνδεσμικού έτους 1929-1930, Λογοδοσία συνδεσμικού έτους 1931-1932, Ιστορικό Αρχείο Πειραικού συνδέσμου.

⁶¹ Lorulot Andre, *Ο ατομικισμός και οι διάφορες μορφές του αλτρουισμού*, μτφ. Μυριώτη Μ., Αλεξάνδρεια 1917.

⁶² Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων της Κοσμητείας 1902-1904, Βιβλίο Πρακτικών του Διοικητικού Συμβουλίου 1919-1922, Ιστορικό Αρχείο Πειραικού συνδέσμου.

⁶³ Βραδινή, 4.12.1933.

⁶⁴ Σκαρλατος Βυζάντιος, *Λεξικόν την ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι 1852· Γιάνναρης Αντώνιος, *Μικρός θησαυρός της ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι 1891· Κωνσταντινίδη Ανέστη, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι 1902.

και συγκεκριμένα στα μηχανουργεία, τις βιομηχανίες και το λιμάνι της πόλης προσφέροντας τους αποφοίτους των σχολών ως ειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό⁶⁵. Ενώ στις πρώτες δεκαετίες του Συνδέσμου ο αλτρουισμός και το φιλανθρωπικό έργο προσλαμβάνονταν αναφορικά με τη βασική και τεχνική εκπαίδευση των απόρων παιδών, από το 1930 η τεχνική εκπαίδευση μετατοπίστηκε στο πεδίο της κοινωφελούς δράσης στο πλαίσιο ανασηματοδοτήσής της⁶⁶. Η δραστηριοποίηση του πειραϊκού στους συγκεκριμένους τομείς προσλήφθηκε ως έργο *φιλαλληλίας*, δηλαδή πράξης αγάπης προς αλλήλους⁶⁷. Σε διάκριση με το κοινωφελές και αλτρουιστικό, περιέγραφε την εκπαίδευση μαθητών στο Καλλιτεχνικό και Γυμναστικό τμήμα και όχι τους άπορους παίδες που βρίσκονταν αποκλεισμένοι από την βασική και τεχνική εκπαίδευση. Κοντολογίς, ο πολιτισμός δεν αφορούσε τους άπορους παίδες και τις οικογένειες των απόκεντρων συνοικιών.

Η εμφάνιση ενός, εκ των υστέρων, ισχυρού σωματείου στην πόλη ή η πυκνότητα ίδρυσης σωματείων μπορεί να θεωρηθεί δείκτης διαμόρφωσης μιας νέας κοινωνικότητας τυπικής, δημόσιας και θεσμοθετημένης στα όρια του ιδιωτικού και δημοσίου χώρου⁶⁸ ωστόσο όχι *a priori*, ενός στοιχείου που τελικά προκύπτει ως συμπέρασμα και όχι ως δεδομένο εργαλείο. Διότι με αυτούς τους όρους θα έπρεπε το σύνολο των αστών να αποδέχονταν σχεδόν «φυσικά» κάθε νέο σύλλογο, δείχνοντας εμπιστοσύνη σε αυτόν μέσα από τις άμεσες δωρεές και τη συμμετοχή τους τόσο ως μέλη όσο και ως επισκέπτες των εκδηλώσεών του, κάτι το οποίο δε συμβαίνει. Την ίδια στιγμή, μια τέτοια προσέγγιση θα αποσιωπούσε πρακτικές εντός των οποίων αναδεικνύεται η ρευστότητα μιας διαδικασίας. Στον Πειραιά των τελών του 19^{ου} αιώνα, η νέα αυτή μορφή κοινωνικότητας, ως ένα βαθμό νομικά κατοχυρωμένη, δεν απολαμβάνει τη δημόσια και θεσμική της θέση από την αρχή. Το «δημόσιο» και «θεσμικό» του σωματείου αποτέλεσαν ακριβώς το αντικείμενο διεκδίκησης των κυρίαρχων δρώντων υποκειμένων, δηλαδή των ιδρυτών και μελών του.

⁶⁵ Βραδινή 4.12.1934. ως αγαθοεργόν εκ των νυκτερινών της Σχολών Απόρων Παιδών, άλλοι ως κοινοφελές εκ των Νυκτερινών σχολών Μηχανικών και της Σχολής ραδιοτηλεγραφικών Εμπορικού Ναυτικού.

⁶⁶ Σε επόμενη ενότητα θα περιγράψω τις συνθήκες της συγκεκριμένης μετατόπισης, όταν το φιλολογικό τμήμα του Πειραϊκού, εντός του οποίου λειτουργούσαν οι σχολές απόρων παιδών και μηχανικών, διασπάστηκε με όρους αναπροσδιορισμού της τεχνικής εκπαίδευσης.

⁶⁷ Σκαρλατος Βυζάντιος, *Λεξικόν...ό.π.*

⁶⁸ Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός...ό.π* σελ. 30.

Ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος χαρακτηρίστηκε ως ένα πρωτότυπο σωματείο με *πολυσχιδές έργο*⁶⁹ εξαιτίας του πολυδιάστατου σχεδιασμού του. Στην πραγματικότητα, συνέδεσε και συνδέει τρία ογκώδη τμήματα φιλοξενώντας όλες τις εν δυνάμει δραστηριότητες των πολιτών του λιμανιού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι και σήμερα: το φιλολογικό, το καλλιτεχνικό και το γυμναστικό τμήμα οργάνωσαν τις δράσεις των μελών, μαθητών, διδασκόντων, αθλητών και προπονητών του Πειραιϊκού. Η εκπαίδευση, οι τέχνες και η σωματική άσκηση αποτέλεσαν πεδία ανάπτυξης ενός και ενιαίου σωματείου. Στις συζητήσεις συγκρότησης της πρωτοβουλίας το 1894, είχαν ανακύψει διαφωνίες μεταξύ των ενδιαφερομένων σχετικά με το αντικείμενο και τους στόχους του νέου συλλόγου. Οι αρχικές διαφορετικές απόψεις διατυπώθηκαν σε αναφορά με την ίδρυση τριών διακριτών σωματείων, ενός φιλολογικού, ενός μουσικού και ενός συλλόγου που θα στόχευε αποκλειστικά στη νυκτερινή τεχνική εκπαίδευση των εργατικών στρωμάτων της πόλης⁷⁰. Οι θνησιγενείς πρωτοβουλίες συλλόγων με επιμέρους αντικείμενα στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα οδήγησαν στην απόφαση να ιδρυθεί ένα και ενιαίο σωματείο με ευρύτερους σκοπούς ώστε να προσελκύσει όσο το δυνατόν περισσότερα μέλη και χορηγούς. Ωστόσο στη δημόσια εικόνα του Συνδέσμου μέχρι και τη δεκαετία του 1930, οι αναπαραστάσεις των τριών τμημάτων ήταν διαβαθμισμένες με κυρίαρχο πεδίο συμβολικής παραγωγής το Φιλολογικό τμήμα με την φιλανθρωπική δράση του υπέρ των απόρων παιδών. Η καλλιτεχνική εκπαίδευση και η άθληση φαίνεται να αποτέλεσαν δευτερεύουσας σημασίας χωρίς εντούτοις να υπολείπονται σε όγκο εργασιών ή υποδομής.

Συνολικά, τα κριτήρια συμμετοχής των μελών, ο σκοπός και το περιεχόμενο της οργάνωσής τους, δεν αναιρέθηκαν έως τα τέλη της δεκαετίας του 1930. Ο τοπικός προσδιορισμός αγκάλιασε σχεδόν όλες τις εκφάνσεις τόσο των εσωτερικών ιεραρχιών όσο και της κοινωνικής ζωής του. Ωστόσο, κατά το μεσοπόλεμο, μετά τις επιτυχημένες συμμετοχές του γυμναστικού τμήματος σε πανελλήνιους αγώνες και την σχετική αναγνωρισιμότητά του πέρα από τα σύνορα του Πειραιά, ο Σύνδεσμος απευθύνθηκε παράλληλα με το *πειραιϊκό* και στο *αθηναϊκό κοινό*⁷¹ ως φιλανθρωπικός

⁶⁹ Αλεξιάκης Γ. Ν., *Πλήρης Οδηγός του Πειραιώς 1906-1907* (Επανέκδοση Εμπορικού Συλλόγου Πειραιώς), Πειραιάς 1990. σελ. 85.

⁷⁰ Χατζημανωλάκης Γιάννης, *Χρονικό της Πειραιϊκής Πνευματικής ζωής (1835-1973)*, Πειραιάς 1973. Σελ. 59-60.

⁷¹ Λογοδοσία Διοικητικού Συμβουλίου, 1929-1930, Λόγος του Προέδρου του Συνδέσμου στην τελετή για τη βράβευση μαθητών των Νυκτερινών Σχολών 1931-1932. Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

και μουσικός σύλλογος, ιδιαίτερα μετά τη θεμελίωση του μεγάρου του, το 1930. Το 1929 και το 1939 οι Συνδεσμικοί βραβεύτηκαν από την Ακαδημία Αθηνών με το Μπενάκειο Έπαθλο υπέρ της ελάττωσης των αναλφάβητων στην Ελλάδα, εντούτοις η τοπική τους ταυτότητα παρέμεινε ο θεμελιώδης άξονας πρόσληψης του συλλογικού εαυτού· η πανελλήνια αναγνώριση του έργου του Συνδέσμου αφορούσε ακριβώς την «υπέρ των ιδίων συμπολιτών» δράση του⁷². Την ίδια στιγμή ωστόσο η πειραϊκή κοινωνία δεν διατηρήθηκε αμετάβλητη, το κοινό στο οποίο απευθύνθηκε ο Πειραιϊκός και θέλησε να ενσωματώσει στη δράση του ως μέλος ή νεολαία μετασχηματίστηκε ποσοτικά, πολιτισμικά και επεκτάθηκε χωροταξικά. Το κύμα προσφύγων που κατέφτασε στον Πειραιά μετά τη συνθήκη της Λοζάνης, η εντονότερη επικοινωνία με την Αθήνα και το φεμινιστικό κίνημα διαμόρφωσαν ένα νέο κοινωνικό περιβάλλον με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η πόλη την οποία αντιλαμβανόταν ο Σύνδεσμος ως το πεδίο δράσης του δεν φαίνεται να είναι η ίδια. Το συλλογικό υποκείμενο στο οποίο απευθυνόταν συνεχώς άλλαζε ενώ οι ρυθμοί μετασχηματισμού της νοηματοδότησης της σωματειακής δράσης φαίνονται βραδύτεροι. Πιθανώς, με αυτή ακριβώς την αναντιστοιχία να ερμηνεύεται η παρακμή ενός συλλόγου, όταν το συλλογικό υποκείμενο στο οποίο απευθύνεται, μετασχηματίζεται σε τέτοιο βαθμό ώστε δεν μπορεί να το ενσωματώσει.

Καταλήγοντας, οι μετέχοντες στις τάξεις των μελών και οι αντιλήψεις τους για την κοινωνική ιεραρχία και την σχέση των κοινωνικών ομάδων, δεν εκπροσωπούσαν το σύνολο των μεσαίων τάξεων ή των αστών της πόλης. Οι δραστηριότητές τους μέσα από το Πειραιϊκό Σύνδεσμο έτυχαν αρκετών αρνητικών κριτικών από τον Τύπο και οδήγησαν σε συγκρούσεις με κορύφωση την έξωση των Σχολών Απόρων Παίδων από το Α' Γυμνάσιο Αρένων στις αρχές του 1930. Η επιτροπή του γυμνασίου έκρινε τότε, πως η παρουσία των παιδιών του Πειραιϊκού κατά τις νυκτερινές ώρες είχε μεγάλο κόστος και ήταν επικίνδυνη για την υγεία των μαθητών τους⁷³. Έτσι, προσπάθησε επανειλημμένως να εκδιώξει τη Σχολή αδιαφορώντας για την οποιαδήποτε *αλτρουιστική* και *φιλανθρωπική* δράση του σωματείου. Ταυτόχρονα όμως, ο Πειραιϊκός προέβλεπε την παρουσία σχεδόν όλων των κοινωνικών ομάδων στην εσωτερική του δομή. Η διοίκηση ήταν αποκλειστικά ένα ζήτημα των τακτικών μελών με τα προαπαιτούμενα που ανέδειξα παραπάνω, ωστόσο συμμετείχαν στο ίδιο σωματείο άποροι παίδες ως μαθητές των νυκτερινών

⁷² Λογοδοσία Διοικητικού Συμβουλίου 1929-1930, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

⁷³ Αλληλογραφία 1930-1940, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

σχολών, παιδιά οικογενειών των μεσαίων τάξεων ως μαθητές του ωδείου, άνδρες από όλες τις τάξεις ως γυμναζόμενοι και αθλητές στο γυμναστήριο ή τις αθλητικές ομάδες και επιστήμονες ή μορφωμένοι εργαζόμενοι ως καθηγητές και διοικητικοί υπάλληλοι. Επομένως, η συμβίωση στο χώρο ενός σωματείου, ακόμη και στους ιδιαίτερους όρους της εσωτερικής του ιεραρχίας, πραγματοποιήθηκε σε ένα πεδίο που λειτουργούσε ως χωνευτήρι κοινωνικών ομάδων. Με άλλα λόγια, ως ένα παράδειγμα συμβολικού εξισωτισμού και άμβλυνσης των διακρίσεων. Ο τοπικός προσδιορισμός του Συνδέσμου και η οριοθέτηση της δράσης του υπέρ της πόλης και των ανθρώπων της, φαίνεται να ήταν ο κοινός άξονας γύρω από τον οποίο συναντήθηκε ένα ετερόκλητο σύνολο.

3. Αντιλήψεις και πρακτικές για τη σώρευση οικονομικού κεφαλαίου, πίσω από το κοινωνικό προφίλ του σωματείου.

Η δημόσια εικόνα του Συνδέσμου η οποία διαμορφώθηκε τόσο από το λόγο που άρθρωσαν τα μέλη του όσο και από τη σχέση του με το πειραϊκό και αργότερα αθηναϊκό κοινό, αποτυπώθηκε στον Τύπο και σημασιοδοτήθηκε κυρίως από τη δράση του υπέρ των απόρων παιδών· κείμενα σε εφημερίδες και εκδόσεις του σωματείου εξυμνούσαν το *κοινωφελές και εκπολιτιστικό* έργο του αποκλείοντας την ίδια στιγμή, κάθε συζήτηση για το προαπαιτούμενο οικονομικό κεφάλαιο. Στο εσωτερικό του ωστόσο, η θεματολογία αντιστρεφόταν πλήρως. Οι πρωτοβουλίες για τη σύσταση, την επιβίωση και την επέκταση του σωματείου δομήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά με όρους κόστους και οικονομικών πόρων. Από τους πρώτους μήνες λειτουργίας του έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1930, η εξεύρεση πόρων, η συσσώρευση κεφαλαίου με τη μορφή χρημάτων ή ιδιοκτησίας και η διανομή του προς το *πολυσχιδές έργο* του Συνδέσμου, μονοπώλησαν τις συνεδριάσεις των οργάνων διοίκησης όπου ο νομιμοποιητικός λόγος της συλλογικής δράσης απουσίαζε. Ενώ ο φόβος για μια βραχύβια παρουσία του Συνδέσμου στη δημόσια σφαίρα της πόλης ήταν ρητός και συνεπαγόταν άμεσα την οικονομική του κατάσταση, η δημόσια συζήτηση για το καθαυτό οικονομικό του κεφάλαιο φαίνεται να ήταν απαγορευμένη. Το σωματείο, συστατικό στοιχείο της δημόσιας σφαίρας, συγκροτήθηκε ως ένα πεδίο θεσμοποίησης της «δωρεάς» ως δημόσιας πράξης στο πλαίσιο της φιλανθρωπικής πρακτικής των πολιτών και κυριών· αρχικά διοργανώνοντας ετήσιες φιλανθρωπικές εκδηλώσεις και εγκολπώνοντας κατά περιόδους, νέες πρακτικές προσφοράς κεφαλαίου προς το ταμείο του Συνδέσμου. Ακριβώς σε αυτές τις πρακτικές των

αστών, σε μια υπό εκβιομηχάνιση οικονομία, ο νόμος του συμφέροντος και τους κέρδους αναστέλλεται⁷⁴. Πρόκειται για τη συγκρότηση ενός πεδίου εντός του οποίου η σωματειακή δράση προσλαμβάνονταν ως *κοινοφελής* και *αλτρουιστική*, επομένως το οικονομικό κεφάλαιο δεν μπορούσε να αναγνωριστεί με όρους ατομικού ή εταιρικού κέρδους και η συσσώρευσή του σημασιοδοτήθηκε αναφορικά με τη χρήση του, δηλαδή τη φιλανθρωπία. Η επανασηματοδότηση του οικονομικού κεφαλαίου από τους νόμους της καπιταλιστικής αγοράς πραγματοποιήθηκε στη βάση της άρνησης του κέρδους και του «στυγνού συμφέροντος» και αποτελεί τη διαδικασία εντός της οποίας νομιμοποιήθηκε όχι μόνο η συσσώρευσή του αλλά και η καθαυτή πράξη της δωρεάς⁷⁵.

Στους “ελληνικούς συλλόγους” εντός και εκτός του ελληνικού βασιλείου όπου η σωματειακή δράση διαρθρώθηκε στον άξονα ενός ανώτερου του ατομικού συμφέροντος, εθνικού σκοπού, η δαπάνη μέρους της περιουσίας των αστών προς τα σωματεία, περιγραφόταν στην κυρίαρχη ρητορική ως προσφορά στο έθνος και φαίνεται να αντικαθιστούσε την αυτοθυσία στη μάχη⁷⁶. Στο αστικό περιβάλλον του Πειραιά κατά τα τέλη του 19^{ου} και στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, η προσφορά κεφαλαίου προς στον Σύνδεσμο γινόταν αντιληπτή ως δαπάνη προς την πόλη, *συμφέρον των ιδίων συμπολιτών*. Η χρηματοδότηση της φιλανθρωπικής, σωματειακά οργανωμένης δράσης των μεσαιών στρωμάτων υπέρ των απόρων παιδών γινόταν αντιληπτή ως προσφορά υπέρ της πόλης. Οι δωρητές, μικρότεροι και μεγαλύτεροι ευεργέτες ήταν αποκλειστικά πειραιώτες, μόνιμοι δημότες ή ομογενείς του εξωτερικού, και νομικά πρόσωπα με έδρα στην πόλη του λιμανιού. Φαίνεται επομένως ότι, τόσο σε συμβολικό όσο και σε υλικοτεχνικό επίπεδο, ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος ήταν τοπική υπόθεση.

Οι τρόποι με τους οποίους συγκεντρώνονταν χρήματα στο ταμείο του Συνδέσμου ήταν ορισμένοι στο καταστατικό και συνιστούσαν στα πολιτισμικά τους συμφραζόμενά, πρακτικές με τις οποίες οι πειραιώτες μετείχαν της πρωτοβουλίας. Οι συνδρομές των μελών, η προσφορά χρημάτων, κινητής ή ακίνητης περιουσίας, τα εισιτήρια των συναυλιών και των αγώνων, η οργάνωση εράνων και η σύναψη δανείων αποτέλεσαν, κατά περιόδους, τις πηγές εσόδων του σωματείου. Η δωρεά

⁷⁴ Bourdieu Pierre, *Η Αίσθηση της Πρακτικής*, μτφ Θεόδωρος Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια 2006. σελ 183.

⁷⁵ Στο ίδιο. σελ. 191.

⁷⁶ Σταύρου Τατιάνα, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Το Υπουργείον Παιδείας του αλύτρωτου Ελληνισμού*, Αθήνα 1967.

ωστόσο παρουσίαζε διαβαθμίσεις οι οποίες ιστορικά αφορούσαν διαφορετικά ποσά. Ενδεικτικά και σύμφωνα με το άρθρο 50 στο καταστατικό του 1903 ο *Σύνδεσμος ανακηρύσσει δωρητήν τον προσφέροντα οικειοθελώς χρήματα ή αντικείμενα αξίας 300-1000 δραχμών, ευεργέτη δε τον από 1000-2000 δραχμών και μέγαν ευεργέτην τον προσφέροντα άνω των 2000 δραχμών. Τα ονόματα των ευεργετών αναγράφονται εν ιδίω πινάκι ανηρτημένο εν τη αιθούση των Συνεδριών.* Οι συνδρομές των μελών ήταν η μοναδική πηγή εσόδων στα πρώτα βήματα του σωματείου ωστόσο ήταν συνεχώς εκπρόθεσμες και δεν κάλυπταν ούτε τα πάγια έξοδα, ενώ μέχρι το 1897 υπήρξε μόνο μία δωρεά προς τον Πειραιϊκό. Η πρώτη επετηρίδα του Συνδέσμου αποτέλεσε μια περίοδο έντονης διαπραγμάτευσης της θέσης του στην τοπική δημόσια σφαίρα με αναφορές και στο εσωτερικό των διοικητικών οργάνων. Η καθιέρωσή του σε σχέση με το *πειραιϊκό κοινό* δεν ήταν δεδομένη. Σε αυτό το πλαίσιο, το αίτημα οικονομικής ενίσχυσης από τους αστούς με μορφή εράνου, δεν μπορούσε ακόμη να διατυπωθεί καθώς μια ενδεχόμενη αποτυχία του θα υποθήκευε το μέλλον του σωματείου. Στις συνεδριάσεις της Κοσμητείας, το ζήτημα της πρόβλεψης των εράνων στο καταστατικό, επανερχόταν για περισσότερο από δύο χρόνια με τη συνεχή απόρριψη από την πλειοψηφία. Ως εκ τούτου, στη στροφή του 20ού αιώνα η αναζήτηση οικονομικών πόρων κατευθύνθηκε προς το Δημοτικό ταμείο. Η επιλογή της δημοτικής χρηματοδότησης αποτέλεσε μονόδρομο για την επιβίωση του Πειραιϊκού και οι διαπροσωπικές σχέσεις των ιδρυτών με μέλη του δημοτικού συμβούλιου και τον Υπουργό Παιδείας κατέστησαν κάτι περισσότερο από πιθανή τη συγκεκριμένη επιχορήγηση. Η επίσημη ρητορική νομιμοποίησης του αιτήματος ωστόσο, έτυχε ιδιαίτερης επεξεργασίας από την Κοσμητεία και η διαβούλευση επικεντρώθηκε στο αντικείμενο της επιχορήγησης. Θα αφορούσε την υπό ίδρυση Λαϊκή Σχολή ή όλα τα τμήματα δεδομένης της αναδιοργάνωσης του Μουσικού τμήματος σε Ωδείο Πειραιώς;⁷⁷ Φαίνεται πως η διατύπωση συγκεκριμένης επιχειρηματολογίας προς την επίσημη δημοτική αρχή ήταν αναγκαία καθώς στην πραγματικότητα διεκδικούσαν μέρος από το τοπικό κεφάλαιο που απέφευγαν να προσεγγίσουν άμεσα. Τελικά, το δημοτικό επίδομα εγκρίθηκε αποκλειστικά για την ίδρυση Λαϊκής Σχολής ωστόσο κατατέθηκε σε τραπεζικούς λογαριασμούς για την αποπληρωμή των πρώτων χρεών.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα τα δεδομένα άρχισαν να μεταβάλλονται, ο Σύνδεσμος απευθύνθηκε άμεσα στους αστούς της πόλης διοργανώνοντας

⁷⁷ Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Κοσμητείας του Πειραιϊκού Συνδέσμου 1894-1896, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

φιλανθρωπικές αγορές που μετατράπηκαν σε ετήσιες εορτές και εγκολλώθηκαν νέες μορφές δωρεών. Ο Δήμος αύξησε την επιχορήγησή του και η κρατική αναγνώριση των σχολών του μεταφραζόταν άμεσα σε νέα κρατική χρηματοδότηση. Το σωματείο διέθετε πλέον ετήσιες συνδρομές πειραιωτών εμπόρων και βιομηχάνων υπέρ των Σχολών Απόρων Παίδων. Οι δωρεές τους προς τον Σύνδεσμο αυξήθηκαν τόσο σε αριθμό και κεφάλαια όσο και υλικοτεχνική υποδομή όπως εργαλεία και ειδικά διαμορφωμένους χώρους για την πρακτική άσκηση των φοιτούντων. Εντούτοις, επρόκειτο για πειραιώτες κεφαλαιούχους οι οποίοι δραστηριοποιούνταν ήδη στους κόλπους του και διατηρούσαν εν δυνάμει σχέσεις εργοδοσίας με τους άπορους παίδες ή τους αποφοίτους των Σχολών Μηχανικών⁷⁸. Παράλληλα, ίδρυση των σχολών δημιούργησε μια νέα πηγή εσόδων, τα δίδακτρα, ωστόσο η Διοίκηση του Συνδέσμου προχωρούσε σε εκπτώσεις ή ολοκληρωτικές απαλλαγές κόστους φοίτησης όπου οι περιστάσεις το απαιτούσαν. Μια πρόνοια που εγκαινιάστηκε το 1902 και διατηρείται μέχρι σήμερα. Στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1900 πραγματοποιήθηκαν και τα πρώτα βήματα προσέγγισης υποκειμένων εκτός της ομάδας των μελών. Έτσι για πρώτη φορά το 1902 ένας πειραιϊκός θίασος ανέβασε κάποιες από τις παραστάσεις του προς ενίσχυση του ταμείου του Πειραιϊκού⁷⁹. Παρά την στήριξη μερίδας εμπόρων και βιομηχάνων, οι εκπρόθεσμες συνδρομές αποτέλεσαν την πάγια συμπεριφορά των περισσοτέρων μελών με αποτέλεσμα τη διαγραφή σαράντα έξι μελών το καλοκαίρι του 1905⁸⁰, μοναδική περίπτωση σε πλήθος ωστόσο καταδεικνύει το μέγεθος ενός χρόνιου προβλήματος μεμονωμένων διαγραφών.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1910 εγκαινιάστηκαν τα κληροδοτήματα χρηματικού κεφαλαίου ή ακίνητης περιουσίας μέσω διαθηκών. Κατά τον 19^ο αιώνα, οι διαθήκες των Πειραιωτών αποτέλεσαν μία πρακτική διανομής της οικογενειακής περιουσίας και αφορούσε τον σχεδιασμό της «επόμενης μέρας» τόσο για τα μέλη της οικογένειας όσο και για την περιουσία την οποία κληρονομούσαν. Το νομικό πλαίσιο, το οικογενειακό ιδεώδες και οι αντιλήψεις για την κατά φύλο κατανομή της εργασίας, διαμόρφωναν ένα ορισμένο πλαίσιο εντός του οποίου οι διαθέτες σχεδίαζαν το μέλλον της οικογένειας και της ιδιοκτησίας τους. Εστιάζοντας στο ζήτημα που ενδιαφέρει εδώ, φαίνεται πως οι διαθήκες αφορούσαν κυρίως τη σχέση οικογένειας

⁷⁸ Βιβλίο Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Κοσμητείας του Πειραιϊκού Συνδέσμου 1902-1904, ΙΑΠΣ. Ενδεικτικά, Δημ. Πουρής, Μαστραντώνης.

⁷⁹ Βιβλίο Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Κοσμητείας 1902-1904, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

⁸⁰ Βιβλίο Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Κοσμητείας 1902-1904, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

και επιχείρησης. Η φιλανθρωπία, η προσφορά δωρεών στους φτωχούς, πραγματοποιούνταν εν ζωή ώστε να εξαργυρώνεται το κύρος που προέκυπτε, κυρίως για πολιτικούς σκοπούς. Εντούτοις, σε κάποιες περιπτώσεις, υπήρξε μέριμνα του διαθέτη υπέρ των φτωχών συγγενών που κατοικούσαν στον ιδιαίτερο τόπο καταγωγής του και συχνά συνοδευόταν με μία δωρεά στην τοπική δημοτική αρχή⁸¹. Η κατεύθυνση μέρους της περιουσίας των Πειραιωτών προς τον Πειραιϊκό μέσω διαθηκών ωστόσο παρουσίασε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Πρώτον, προερχόταν κυρίως από πειραιώτες που κατοικούσαν και δραστηριοποιούνταν στο εξωτερικό. Οι ίδιοι ή συγγενείς τους, δώριζαν κάποιο ποσό ή μέρος της περιουσίας στις σχολές Απόρων Παίδων του Πειραιϊκού, «εις μνήμην του συμπολίτου ή της συμπολίτιδος». Η Κοινότητα Ελλήνων Ορθοδόξων Τεργέστης και Έλληνες κεφαλαιούχοι της Αιγύπτου και της Ρουμανίας προσέφεραν σημαντική οικονομική ενίσχυση με δωρεές και κληροδοτήματα. Από την Τεργέστη προήλθε αργότερα και το κληροδοτήμα του Βαρώνου Κίμωνος Ράλλη για την ανέγερση του Μεγάρου ενώ τιμήθηκαν με πανηγυρικούς λόγους και πορτραίτα, αρκετοί Έλληνες της Ρουμανίας για το ύψος της ευεργεσίας τους. Δεύτερον, το ζήτημα το διαθηκών δεν αποτέλεσε μια απλή υπόθεση για τον Σύνδεσμο. Η ιδιαίτερη σχέση εμπιστοσύνης με ομογενείς αφορά ελάχιστες περιπτώσεις που προηγήθηκε μια εμπλοκή του διαθέτη με τον Πειραιϊκό μέσω διαπροσωπικών σχέσεων με μέλη του σωματείου. Η φαινομενικά ουδέτερη «αποδοχή» μιας κληρονομιάς ήταν στην πραγματικότητα μια μακρόχρονη νομική διαδικασία και καρπός της άτυπης ομάδας πληρεξούσιων νομικών και συμβολαιογράφων η οποία δημιούργησε επαφές με το Υπουργείο Εξωτερικών, τα ελληνικά προξενεία και διεκπεραίωσε τις απαραίτητες νομικές πράξεις. Πρόκειται για τα μέλη που επικράτησαν τις επόμενες δεκαετίες στα όργανα διοίκησης του Συνδέσμου. Η νομική υποστήριξη για την αποδοχή των κληροδοτημάτων ήταν αναγκαία διότι οι ομογενείς διέθεταν ένα μέρος της περιουσίας τους στην πόλη που κατάγονταν με ασαφή ορισμό αποδεκτών όπως για παράδειγμα τα κληροδοτήματα «υπέρ των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων του Πειραιώς». Τέτοιου είδους διεκδικήσεις οδήγησαν σε αντιδικίες με ομοειδείς, φιλανθρωπικούς συλλόγους και ιδρύματα της πόλης με ενδεικτική την περίπτωση κληροδοτήματος μιας οικίας στην Μανσούρα (Αίγυπτος) την οποία διεκδίκησε και το Ζάννειο Ορφανοτροφείο⁸². Όταν, ωστόσο, το

⁸¹ Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η κοινωνική.....ό.π.* σελ. 181-198.

⁸² Βιβλίο Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Κοσμητείας 1906-1907, Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου 1919-1925, Ιστορικό Αρχείου Πειραιϊκού Συνδέσμου.

κληροδότημα προερχόταν από τους συγγενείς του θανόντος υπέρ της μνήμης του, οι διαδικασίες απλοποιούνταν καθώς ήταν περισσότερο σαφές αν αφορούσε τον Πειραικό Σύνδεσμο ή όχι. Διαθήκες μόνιμων κατοίκων του Πειραιά δεν εντοπίστηκαν στο αρχείο για την περίοδο μέχρι και τα τέλη του 1930. Πιθανώς να υπήρχαν και να μην αποτέλεσαν ιδιαίτερο ζήτημα για το σωματείο όπως οι αντίστοιχες των ομογενών.

Από το 1920 και για δύο περίπου δεκαετίες, είχε διαμορφωθεί πλέον ένα κοινό που χρηματοδοτούσε σταθερά το σωματείο, ήταν χρηματοδότες που δεν προέκυψαν μηχανιστικά αλλά εντάχθηκαν σταδιακά στους υποστηρικτές του κατά τα προηγούμενα χρόνια και διατηρήθηκαν για δύο σχεδόν δεκαετίες. Την ίδια περίοδο, η εμφάνιση επαγγελματικών σωματείων πύκνωσε με την υποστήριξη και του νεοσύστατου Εμπορικού και Βιομηχανικού επιμελητηρίου, συσσωματώσεις που, για τον Πειραικό, αποτέλεσαν την κύρια πηγή εσόδων. Το διοικητικό συμβούλιο απευθύνθηκε και τελικά κέρδισε την υποστήριξη της ομοσπονδίας επαγγελματιών Πειραιώς, των εκκλησιαστικών συμβουλίων ναών και ιδιαίτερα ενοριών όπου ιδρύονταν παραρτήματα των σχολών, των σωματείων αρτοποιιών, αλευρεμπόρων, γαλακτοπωλών, ζυθοπωλών, εμποροραφτών, ιχθυεμπόρων, κρεοπωλών και της Ελληνικής Τράπεζας Εμπορίας Βιομηχανίας και Ναυτιλίας η οποία έδρευε στον Πειραιά⁸³. Παράλληλα, η οικοδόμηση του μεγάλου αναδείχθηκε στον πρωταρχικό στόχο στον οποίο διοχετεύτηκε εσωτερικά το σύνολο των δωρεών. Στο πλαίσιο των υψηλών οικονομικών απαιτήσεων για την πραγμάτωση του οράματος, εγκαινιάστηκε για το πειραικό σωματείο, ο δανεισμός από Τράπεζες. Το πρώτο τοκοχρεωλυτικό δάνειο συνάφθηκε με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος κατά το συνδεδασμένο έτος 1929-1930 και το δεύτερο, ενυπόθηκο, από το Ναυτικό Απομαχικό Ταμείο το 1930⁸⁴. Η ανάγκη για όσο το δυνατόν χαμηλότερο κόστος οδήγησε σε μια ακόμη νέα πρακτική για το σωματείο, την προκήρυξη μειοδοτικών διαγωνισμών για την κατάθεση σχεδίων και για την ανάληψη του έργου.

Η δωρεά χρημάτων στον Πειραικό Σύνδεσμο δεν ήταν δεδομένη, αυτόνομη και διαχρονική αλλά βρισκόταν σε σχέση με τη διαβάθμιση της καθιέρωσής του στη δημόσια σφαίρα, ακολούθησε της αναγνώρισής του από το ελληνικό κράτος και παρουσίασε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κατά περιόδους. Το σωματείο φαίνεται να

⁸³ Αλληλογραφία 1920-1930, Ιστορικό Αρχείο Πειραικού Συνδέσμου.

⁸⁴ Σώζονται τα πρακτικά και η ίδια η συμβολαιογραφική πράξη σύναψης του δανείου. Λογοδοσίες 1929-1931, Ιστορικό Αρχείο Πειραικού Συνδέσμου.

διαμόρφωσε τα συμφραζόμενα, να άρθρωσε έναν λόγο περί δωρεάς και ευεργεσίας, προς το φιλανθρωπικό και κοινωφελές έργο του υπέρ της πόλης και της νεολαίας της. Η δράση και οι ιδέες των μελών του Πειραιϊκού συγκρότησαν ένα νέο δημόσιο πεδίο φιλανθρωπικής παρέμβασης, οριοθετημένου και προσδιορισμένου τοπικά, στο οποίο ανταποκρίθηκε ένα μεγάλο μέρος των μεσαίων στρωμάτων του Πειραιά.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ*Τμήματα και σχολές του σωματείου*

α. Το Φιλολογικό τμήμα

1. Η εκπαίδευση των απόρων σε Αθήνα και Πειραιά.

Από τη δεκαετία του 1860, έκαναν την εμφάνισή τους οι επαίτες και πένητες που περιφέρονταν στους δημόσιους χώρους της πόλης. Στην περίπτωση της Αθήνας επρόκειτο για μετανάστες από την ύπαιθρο και τις περιοχές της Οθ. Αυτοκρατορίας ενώ στον Πειραιά προέρχονταν κυρίως από νησιωτικές περιοχές. Οι πλάνητες και οι άποροι, συνιστούσαν τα χαμηλότερα, φτωχά στρώματα του αστικού πληθυσμού και αναπτύχθηκαν χωροταξικά σε συνοικίες γύρω από το κέντρο. Η απάντηση στην ανάδυση αυτών των στρωμάτων και στη νέα εικόνα της πόλης, ήταν η ίδρυση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων: εργαστηρίων απόρων γυναικών, παιδαγωγείων και ορφανοτροφείων⁸⁵ ιδρυμάτων. Ο σκοπός αυτών των συσσωματώσεων ήταν η περίθαλψη, η στοιχειώδης και τεχνική εκπαίδευση και η «ηθική διάπλαση των απόρων παιδών και γυναικών»⁸⁶. Έτσι, η εκπαίδευση των απόρων του αστικού πληθυσμού, φαίνεται να δομήθηκε στο πλαίσιο της φιλανθρωπικής δράσης των μεσαίων και ανώτερων τάξεων. Η φιλανθρωπία εμφανίστηκε ως μία νέα μορφή παρέμβασης στα κοινωνικά δρώμενα της πόλης και οι συσσωματώσεις των υποκειμένων, αποτέλεσαν τον τρόπο οργάνωσης και θεσμοποίησης της παρέμβασής τους.

Οι οριοθετήσεις μεταξύ των υποκειμένων, αφενός με ελεύθερη πρόσβαση στην εκπαίδευση, με επαγγελματική και εμπορική δραστηριότητα, αφετέρου των επαιτών, πλανήτων που δρούσαν στα όρια της κοινωνικής και πολιτιστικής ηθικής και νομιμότητας, τέθηκαν στους όρους ενός κανονιστικού λόγου για τη φτώχεια ο οποίος αρθρώθηκε στις συσσωματώσεις των μεσαίων στρωμάτων. Η πενία και η επαιτεία σχεδόν ταυτίστηκαν με κάθε είδους παραβατικών συμπεριφορών που οδηγούσαν αυτόματα στην κοινωνική εκτροπή, έτσι, ο λόγος περί φτώχειας διατυπώθηκε σε σχέση με τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης και η φυσική και ηθική προστασία των φτωχών αναδείχθηκε σε άμεσο στόχο της φιλανθρωπικής δράσης. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η φτώχεια προσλαμβάνονταν ως κοινωνικό φαινόμενο που προέκυπτε από την ίδια τη σύνθεση της κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, φορείς της φτώχειας ήταν οι οικογένειες των εργατικών συνοικιών και αποδέκτες της φιλανθρωπίας τα μέλη τους⁸⁷. Έτσι, η παρέμβαση στο θέαμα των επαιτών και

⁸⁵ Στο ίδιο. σελ. 71.

⁸⁶ Κορασίδου Μαρία, *Οι άθλιοι των.....* σελ. 12.

⁸⁷ Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η συγκρότηση της.....ό.π.* σελ. 279-287.

πλανητών πήρε τη μορφή σύστασης και λειτουργίας φιλανθρωπικών ιδρυμάτων με σκοπό αφενός τη φυσική προστασία των παιδιών αφετέρου την στοιχειώδη εκπαίδευσή τους. Η προνοιακή δράση πολιτών και κυριών πραγματοποιήθηκε εν μέσω ενός καθεστώτος καταστολής και βίαιου εγκλεισμού των επαιτών από το κράτος. Η κρατική καταστολή του φαινομένου απέβλεπε και περιοριζόταν στην κάθαρση του δημόσιου χώρου από ένα μη επιτρεπτό θέαμα για τις οικογένειες των αστών. Συνεπώς, οι συσσωματώσεις δε συστήθηκαν σε ένα περιβάλλον συμφωνίας και συζήτησης που, σύμφωνα με τον Tocqueville χαρακτηρίζει τη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών⁸⁸, αλλά τα υποκείμενα κινητοποιήθηκαν, θέτοντας την κοινωνική συνοχή ως το ζητούμενο αποτέλεσμα της παρέμβασής τους.

Παράλληλα, η διαμόρφωση των αντιλήψεων για το «παιδί» στη νεωτερικότητα συνοδεύτηκε από την ανάδυση του αξιακού συστήματος των μεσαίων στρωμάτων εντός του οποίου νοηματοδοτήθηκε η οικογένεια: το παιδί είναι μια ιστορικά προσδιορισμένη κατηγορία που στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα ανακαλύφθηκε ως αξία στο πλαίσιο της αστικής οικογένειας. Η παιδική ηλικία ως μια ιδιαιτερότητα έχρηζε της οικογενειακής, φυσικής και ηθικής προστασίας. Ωστόσο, η αποδοχή της παιδικότητας αφορούσε τα παιδιά των ανώτερων στρωμάτων, αντίθετα στις φτωχότερες οικογένειες, τα ανήλικα τέκνα επιβίωναν εργαζόμενα ή ζητιανεύοντας στους δρόμους αγνοώντας το αξιακό σύστημα ένταξής τους στην προστασία των άμεσων προγόνων τους. Η εργασία των παιδιών και η επαιτεία στους δρόμους της Αθήνας και του Πειραιά, ανέτρεπε ακριβώς την αναπαράσταση της παιδικής αδυναμίας πάνω στην οποία έτεινε να οικοδομηθεί το νέο οικιακό ιδεώδες⁸⁹. Οι άποροι παίδες διαμορφώθηκαν ως κατηγορία από τη σκοπιά των φιλάνθρωπων πολιτών σε αντιδιαστολή με τα δικά τους παιδιά. Η άσκηση της φιλανθρωπίας ταυτίστηκε με την πρόνοια για τη φυσική τους προστασία αλλά και την εκπαίδευσή τους, προσφέροντας την ψευδαίσθηση του οικογενειακού περιβάλλοντος στο εσωτερικό του θεσμικού χώρου των ιδρυμάτων για τη φτωχή παιδική ηλικία⁹⁰. Οι άποροι παίδες, μέσω της εκπαίδευσής τους θα μετατρέπονταν σε χρήσιμους πολίτες κατέχοντας μία θέση στην κοινωνία που τους φρόντιζε.

⁸⁸ Warren Mark E., *Democracy.....ό.π.* σελ. 29-34.

⁸⁹ Ρηγίνος Μιχάλης, *Μορφές Παιδικής Εργασίας στη Βιομηχανία και τη Βιοτεχνία 1870-1940*, Αθήνα 1995. σελ. 13.

⁹⁰ Κορασίδου Μαρία, *Οι άθλιοι των.....ό.π.* σελ. 106.

Στον Πειραιά, η φιλανθρωπία βρισκόταν υπό ανδρική κηδεμονία⁹¹ και ταυτίστηκε κυρίως με την τεχνική εκπαίδευση των άεργων και απόρων παιδών. Η κοινωνική τους ένταξη θα ολοκληρωνόταν αποδίδοντάς τους ως ειδικευμένο δυναμικό στη βιομηχανία και το λιμάνι. Συνοπτικά, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα δεν εκδηλώθηκε στον Πειραιά μια συντονισμένη προσπάθεια φιλανθρωπικής δράσης μεταξύ του δημοτικού συμβουλίου, των ιδιωτών και των σωματείων με άξονα ένα δίκτυο βοήθειας προς τους ανέργους και φτωχούς εργάτες. Κι αυτό, διότι από τη δεκαετία του 1880 είχαν εμφανιστεί στην πόλη τοπικοί σύλλογοι οι οποίοι απορροφούσαν την ένδεια προσφέροντας τροφή και κατάλυμα στα μέλη τους. Πρόκειται για σωματεία που συστάθηκαν με όρους εντοπιότητας από εκείνους που μετανάστευσαν προς το λιμάνι. Σκοπός τους ήταν η αλληλεγγύη και αποκλειστική αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών τους, επομένως, στη βάση της κοινής καταγωγής, οι συντοπίτες οργανωμένοι σε σωματεία, αποτελέσαν τον άμεσο φορέα πρόνοιας και στήριξης των φτωχών⁹².

Σύμφωνα με Νόμο του 1836, η περίθαλψη των «απόρων και ενδεών», η νοσηλεία των πασχόντων και η παροχή εργασίας προς τους «πένητας και αργούντας» ήταν καθήκον και χρέος των ελληνικών δήμων⁹³. Σε αυτό το νομικό πλαίσιο αναπτύχθηκε η μικρού μεγέθους φιλανθρωπική δραστηριότητα η οποία σχεδόν ταυτιζόταν με την κατεύθυνση της προσοχής στα παιδιά και τους έφηβους. Το 1874 μια πενταμελής ομάδα από μεγαλοβιομήχανους και μεγαλέμπορους της πόλης, απέστειλε στο Δήμο αίτηση για σύσταση Παιδαγωγείου με τη συμβολή των αστυνομικών αρχών. Το δημοτικό συμβούλιο ενέκρινε την αίτηση, χορήγησε τα απαραίτητα κεφάλαια και διόρισε τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου στο Εν Πειραιεί Παιδαγωγείο Απόρων Παίδων. Όπως αναδεικνύει η Βάσω Θεοδώρου, το αίτημα περιελάμβανε τη σύλληψη όλων των αστέγων και απροστάτευτων παιδιών, όσων δηλαδή *διαφθείρονταν και διέφθειραν*. Άμεσος σκοπός του ήταν ο δια της βίας εγκλεισμός και η τεχνική τους εκπαίδευση ώστε να εισαχθούν στα *εργοστάσια και τεχνουργεία* της πόλης. Η εργασία εκτός του Παιδαγωγείου και η άσκοπη περιφορά τους σε Αθήνα και Πειραιά ήταν απαγορευμένη, σε αντίθετη περίπτωση

⁹¹ Γιαννιτσιώτης Γιάννης, «Εξουσία, αστικός χώρος και η συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα», *αδημοσίευτα πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Αναθεωρήσεις του Πολιτικού: Ανθρωπολογική και Ιστορική έρευνα στην ελληνική κοινωνία»*, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Οκτώβριος 2007.

⁹² Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η συγκρότηση της.....ό.π.* σελ. 90.

⁹³ Θεοδώρου Βάσω, «Φιλανθρωπία και Πόλη, ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων Τόμος 14^{ος}*, Αθήνα 1993. σελ. 82.

συλλαμβάνονταν από την αστυνομία και περιορίζονταν ξανά στο Παιδαγωγείο. Επρόκειτο για παιδιά των συνοικιών των μεταναστών που εργάζονταν ως λούστροι και ψυχοπαίδια στους δρόμους και τα εμπορικά καταστήματα του κέντρου. Η πρακτική του βίαιου εγκλεισμού και η μετατροπή των παιδιών σε εργατικό δυναμικό των πειραϊκών βιομηχανικών μονάδων απέτυχε, οι τρόφιμοι από το πρώτο τρίμηνο αποπειράθηκαν να δραπετεύσουν, αντιδρούσαν συνεχώς και μάλιστα όσοι κυριολεκτικά εξεγέρθηκαν, φυλακίστηκαν⁹⁴. Το Φεβρουάριο του 1875 με κληροδότημα της Ελένης Ζαννή, το Παιδαγωγείο τροποποίησε το καταστατικό του, ο χαρακτήρας και η λειτουργία του επαναπροσδιορίστηκαν ριζικά και μετονομάστηκε σε Ορφανοτροφείο⁹⁵. Το 1884, με πρωτοβουλία μηχανικού του Σιδηροδρόμου Αθηνών-Πειραιώς ιδρύθηκε η Νυκτερινή Σχολή Τεχνιτών με την οποία θεσμοθετήθηκαν οι επισκέψεις των μαθητών στα πειραϊκά μηχανουργεία ενώ φοίτησαν και εργαζόμενοι από τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες των Βασιλειάδη και Μακ Δούαλ. Το ίδιο έτος ιδρύθηκε και η σχολή Απόρων Παίδων του εργοστασιάρχη Ν. Μελετόπουλου και το 1895 το ορφανοτροφείο θηλέων με δωρεά του Χατζή-Κυριακού⁹⁶.

Οι φιλανθρωπικές απόπειρες των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων στον Πειραιά μέχρι την ίδρυση του Συνδέσμου ήταν μάλλον ανεπιτυχείς. Ο πρώτος σύλλογος ιδρύθηκε το 1869 χωρίς ωστόσο να προσελκύσει σημαντικών αριθμό συμμετεχόντων. Τα χαμηλότερα στρώματα δε φαίνεται να κινητοποιήθηκαν ή να ενεπλάκησαν με κάποιον τρόπο σε ένα εγχείρημα που τυπικά τους αφορούσε⁹⁷. Σύντομης διάρκειας και παρόμοιας απήχησης στα λαϊκά στρώματα έτυχαν και οι επόμενες συστάσεις φιλεκπαιδευτικών σωματείων τα οποία διοργάνωναν εκδηλώσεις κυρίως για τα μέλη τους· ο σκοπός της εκρίζωσης της αμάθειας από τους εργάτες παρέμενε μάλλον ζήτημα προς συζήτηση μεταξύ των αστών του ανώτερου κοινωνικού στρώματος το οποίο συμμετείχε σε διαλέξεις εθνικού, θρησκευτικού και φιλολογικού περιεχομένου. Οι σύλλογοι αυτοί, τις περισσότερες φορές με σοβαρά οργανωτικά και οικονομικά προβλήματα σύντομα έπαυαν τη λειτουργία τους.

Λίγο πριν την ίδρυση του Πειραϊκού Συνδέσμου, τον Αύγουστο του 1894, με πρωτοβουλία των Όθωνα Ρουσόπουλου και Ιωάννη Γεράκη ιδρύθηκε η Βιομηχανική

⁹⁴ Θεοδώρου Βάσω, «Φιλανθρωπία.....ό.π. σελ. 87.

⁹⁵ Κοκκινάκης Γιάννης, «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα», Μνήμων Τόμος 21^{ος}, Αθήνα 1999. σελ. 85.

⁹⁶ Στο ίδιο. σελ. 88-89.

⁹⁷ Γιαννιτσιώτης Γ., *Η Κοινωνική.....ό.π.* 369.

και Εμπορική Ακαδημία από τους καθηγητές της οποίας προήλθε ο πρώτος Πρόεδρος του Πειραιϊκού το 1898. Η έδρα της σχολής αποτέλεσε ένα επίδικο αντικείμενο μεταξύ των δήμων Αθήνας και Πειραιώς⁹⁸. Ο δήμαρχος Πειραιά, Θ. Ρετσίνας, μερίμνησε για την εγκατάσταση της Ακαδημίας στον Πειραιά και χορήγησε αρκετές υποτροφίες σε υποψήφιους φοιτητές. Δύο χρόνια αργότερα εντούτοις, το 1896 μεταφέρθηκε στην Αθήνα και τον Νοέμβριο του 1905 αναγνωρίστηκε με Βασιλικό Διάταγμα ως ανώτερη σχολή του ελληνικού κράτους⁹⁹. Φαίνεται ωστόσο, ότι εκείνη ακριβώς την περίοδο εντείνεται το αίτημα για ανώτερη τεχνική εκπαίδευση των εργαζομένων στη βιομηχανία, τα τεχνουργεία και τις εμπορικές επιχειρήσεις του λιμανιού.

Υποστηρίζεται πως η άσκηση της φιλανθρωπίας, με ατομική ή συλλογική δράση, ήταν συνυφασμένη με την εκπλήρωση του κοινωνικού ρόλου των πολιτών, την ενίσχυση του κοινωνικού κύρους και τη διαχείριση της δημόσιας εικόνας του φιλάνθρωπου πολίτη, ενώ την ίδια στιγμή διαμορφωνόταν ως ένα πεδίο συγκρότησης ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων. Το αίσθημα του καθήκοντος των υγιών μελών του κοινωνικού σώματος προς τους επαίτες και ενδεείς της πόλης, αποτέλεσε το συναισθηματικό πλαίσιο επιτέλεσής της. Έτσι, το «καθήκον» των πολιτών και κυριών της Αθήνας και του Πειραιά, προσλαμβάνονταν τόσο με θρησκευτικούς όρους στη σχέση με τον πλησίον όσο και με μία κοσμική συνείδηση των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων τους ως μέλη του κοινωνικού οργανισμού¹⁰⁰. Ένα προφίλ το οποίο φαίνεται όμοιο με τον ιδεότυπο του ιδανικού μέλους του Συνδέσμου που προσφέρει τις υπηρεσίες του στην πειραιϊκή κοινωνία, κινούμενο αλτρουιστικά υπέρ του συνόλου. Η πρόνοια υπέρ των απόρων παιδών ως μία κοινωνική ομάδα που χρήζει τη φροντίδα του Πειραιϊκού, πήρε μορφή εντός του Φιλολογικού τμήματος το οποίο είχε την εποπτεία των Νυκτερινών σχολών του Συνδέσμου.

⁹⁸ ΦΕΚ 11 Αυγούστου 1894. Αριθ. 65. Ιδρύεται εν Αθήναις ή εν Πειραιεί Ακαδημία επονομαζόμενη «Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία» σκοπούσα την εν Ελλάδι θεωρητικήν εκπαίδευσην και πρακτικήν εξάσκησιν α. των ζωμοτεχνών (οινοποιών, οινοπνευματοποιών, ποτοποιών, οξοποιών, ζυθοποιών, κλπ) β. των ελαιουργών, σαπωνοποιών, αρωματοποιών κλπ. γ. των τυροκόμων, κτηνοτρόφων, μεταξοπαραγωγών, μελισσοκόμων κλπ. δ. των εμπόρων (εμποροϋπαλλήλων, τραπεζιτικών υπαλλήλων κλπ). Η έδρα της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας έσται εν Αθήναις μετά παραρτήματος εν Πειραιεί ή εν Πειραιεί μετά παραρτήματος εν Αθήναις.

⁹⁹ *Εν Αθήναις Βιομηχανική κα Εμπορική Ακαδημία* Δέκατον Ακαδημαϊκόν Έτος, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου της εφημερίδος «Το Κράτος» 1903.

¹⁰⁰ Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η συγκρότηση της.....ό.π.* σελ. 278-279, 302, 305.

2. Οι Σχολές Απόρων Παίδων και Μηχανικών, Ταυτότητα και Οργάνωση

Συχνά, οι σχολές του φιλολογικού συλλόγου Παρνασσού εμφανίζονταν ως το πρότυπο ή το παράδειγμα σύστασης σχολών που εισήχθη από την Αθήνα στο λιμάνι με τις σχολές απόρων παιδών το Πειραιϊκού¹⁰¹. Πράγματι, τόσο η καθαυτή σύσταση της σχολής όσο και η ρητορική την οποία διατύπωσαν αναφορικά με τους άπορους παίδες είναι παρόμοιες ωστόσο, οι δύο σύλλογοι δεν ταυτίζονται. Ξεκινούν από την ίδια αφετηρία αλλά η προοπτική τους συγκροτείται με διαφορετικά υλικά. Ο «Παρνασσός» ιδρύθηκε από την οικογένεια Λάμπρου, τους Μιχάλη, Σπυρίδωνα, Κωνσταντίνο και Διονύσιο Λάμπρο το 1865 υπό την επιρροή και το παράδειγμα του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως¹⁰². Η σχολή απόρων παιδών συστάθηκε το 1872 με σκοπό την ηθική αποκατάσταση των μικρών μαθητών οι οποίοι εγγράφονταν προαιρετικά στις τάξεις της. Η εκπαίδευση των απόρων παιδών στο εθνικό κέντρο του ελληνικού βασιλείου, εντασσόταν στην αφύπνιση του έθνους και τη δημιουργία του μεγάλου ελληνικού κράτους. «Το έθνος ησθάνετο την ανάγκην της μακράς εκείνης προς την μεγάλην εθνικήν αποκατάστασιν προπαρασκευής, ήτις δεν είναι έργον της Κυβερνήσεως αλλά των ατόμων, της ησύχου και αθορύβου, αλλά μεμελετημένης και σκοπίμου μεταλαμπαδεύσεως των ελληνικών γραμμάτων μέχρι των εσχαιών των ελληνικών χωρών [...]» ανακοίνωνε το 1880 ο ιδρυτής του Παρνασσού, Σπυρίδωνας Λάμπρος¹⁰³. Στη συγκεκριμένη ρητορική, οι άποροι παίδες γίνονταν αντιληπτοί ως μέρος της γενιάς μετά την επανάσταση η οποία θα ολοκλήρωνε το όραμα της Μ. Ιδέας¹⁰⁴. Η φιλανθρωπία δηλαδή, ασκήθηκε για τις ανάγκες του έθνους. Στην περίπτωση του Πειραιϊκού ωστόσο, τονίστηκαν διαφορετικά χαρακτηριστικά και οι άποροι παίδες αναδείχθηκαν σε ένα εσωτερικό ζήτημα της πόλης και των Πειραιωτών. Η δράση των μελών του Συνδέσμου είναι εθνικά προσδιορισμένη, ανήκουν δηλαδή στην εποχή τους όπως φαίνεται κι από την επίσημη ρητορική τους για την *νεολαία του έθνους και την πολιτεία: Πάσης πολιτείας αναμφισβήτως το κυριώτερον μέλημαν έθεν να η, η σωματική και πνευματική διάπλασις της νεολαίας αφού αυτή αποτελεί τον πυρήνα της ζωής, το μέλλον παντός*

¹⁰¹ Ενδεικτικά: *Πειραιϊκός Σύνδεσμος, Α' Επετηρίς...ό.π.*, Αθηναϊκά Νέα 7/12/1934.

¹⁰² Σταύρου Τατιάνα, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Το Υπουργείον Παιδείας του αλύτρωτου Ελληνισμού*, Αθήνα 1967. σελ. 102-108.

¹⁰³ Βοβολίνης Κ., *Το Χρονικόν...ό.π.* σελ. ιδ.

¹⁰⁴ Δημαράς Κ.Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής 2004. σελ. 400-402.

έθνους¹⁰⁵. Εντούτοις, επικρατεί ένας λόγος για την πόλη χωρίς περεταίρω εθνικιστικές αναφορές όπως του Παρνασσού. Οι άποροι παίδες του Συνδέσμου αποτέλεσαν πρωτίστως μια πληθυσμιακή ομάδα προερχόμενη από τις απόκεντρες συνοικίες της πόλης και δευτερευόντως, στο επίπεδο μιας επίσημης ρητορικής, απάρτιζαν την ευρύτερη κατηγορία της νεολαίας του έθνους.

Σε αυτό το πλαίσιο, τα μέλη του πειραϊκού σωματείου ίδρυσαν στις 30 Νοεμβρίου του 1895 την κεντρική Νυκτερινή Λαϊκή Σχολή, όπως ονομάστηκε αρχικά¹⁰⁶. Ταυτόχρονα εγκαινιάστηκε η λειτουργία του Φιλολογικού τμήματος το οποίο είχε την εποπτεία των σχολών, του αναγνωστηρίου και των διαλέξεων. Οι ίδιοι οι ιδρυτές το περιγράφουν ως *το κυρίως δρών τμήμα του Συνδέσμου*¹⁰⁷, «αι Σχολαί των απόρων παίδων σκοπούσιν την διανοητικήν ανάπτυξιν των εις τα διάφορα επαγγέλματα απόρων βιοπαλαιστών και κυρίως την ηθικήν αυτών διάπλασιν, διά την εν καιρώ αποκατάστασιν εις αγαθούς και εναρέτους πολίτες». Η εργασία στην περίπτωση του Πειραϊκού όχι μόνο δεν απαγορεύθηκε αφού η εκπαίδευση δεν επιβλήθηκε δια της βίας αλλά ήταν εκείνο το χαρακτηριστικό στοιχείο που οδηγούσε τους άπορους παίδες στη νυκτερινή μαθητεία. Στο ακριβώς επόμενο άρθρο του καταστατικού οριοθετήθηκε η δράση των Σχολών, χωροταξικά: «Προς επίτευξιν του άνω σκοπού και προς ευχερεστέραν και αποτελεσματικώτεραν φοίτησιν, συνιστώνται εν τε τω κέντρω της πόλεως και οικισθήσονται συνοικίαι ταύτης κριθή αναγκαίον νυκτεριναι σχολαί απόρων παίδων, καλούμεναι η μεν Κεντρική Σχολή αι δε παραρτήματα αυτής»¹⁰⁸. Παράλληλα, ο τρόπος με τον οποίο δομήθηκε η εκπαίδευση· η διάκριση της βασικής από την ανώτερη τεχνική και η λειτουργία της πρώτης ως προαπαιτούμενο για την εισαγωγή στη δεύτερη αποτελούσαν δείγματα συστηματοποίησης στη βάση μιας ολοκληρωμένης πρότασης για τη μόρφωση και την εκπαίδευση των μικρών πειραιωτών, κατοίκων των απόκεντρων συνοικιών.

Η εσωτερική οργάνωση και η ανάπτυξη των Σχολών στην πόλη

Η σχολή διαιρούταν σε δύο τμήματα: α. Το προπαιδευτικό για τη γραμματική μόρφωση των μικρών μαθητών και β. Το βιοτεχνικό για την τεχνική κατάρτισή τους. Οι πρώτες εξετάσεις των περίπου 250 υποψηφίων, πραγματοποιήθηκαν στις 17

¹⁰⁵ Επιστολή του Πειραϊκού Συνδέσμου προς τον Όμιλο Ερετών, 31 Δεκεμβρίου 1894, Αρ. Πρωτ. 157, Ιστορικό Αρχείο Πειραϊκού Συνδέσμου.

¹⁰⁶ Βιβλίο Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Κοσμητείας του Πειραϊκού Συνδέσμου 1894-1896, Ιστορικό Αρχείο Πειραϊκού Συνδέσμου.

¹⁰⁷ *Πειραϊκός Σύνδεσμος, Α' Επετηρίς...ό.π.* σελ. 10-11.

¹⁰⁸ Οργανισμός Νυκτερινών Σχολών Απόρων Παίδων 1903, Ιστορικό Αρχείο Πειραϊκού Συνδέσμου.

Ιουνίου 1896 με παρόντες εκπροσώπους της δημοτικής αρχής και του πειραιώτη βουλευτή Αττικής Αθαν. Μουτζόπουλου. Το Σεπτέμβριο του 1899 λόγω της ανάπτυξης της εμπορικής ναυτιλίας και την ταυτόχρονης έλλειψης ειδικευμένων μηχανικών, το υπουργείο Ναυτικών ανέθεσε σε αρμόδια επιτροπή, τη μελέτη ίδρυσης Σχολής Μηχανικών του Πολεμικού και Εμπορικού Ναυτικού. Με βάση το πόρισμα της συγκεκριμένης επιτροπής, ψηφίστηκε ο νόμος ΒΨΞΓ σύμφωνα με τον οποίο προσδιορίστηκαν τα απαραίτητα προσόντα των διπλωματούχων μηχανικών. Έτσι, το σχολικό έτος 1900-1901 η Βιοτεχνική σχολή του Πειραιϊκού Συνδέσμου μετονομάστηκε σε σχολή Μηχανικών ενώ παράλληλα ιδρύθηκε η σχολή Μηχανικών του Ατμομηχανουργικού Συνδέσμου «Προμηθεύς». Ιδρυτές και καθηγητές της Σχολής του Προμηθεά ήταν κυρίως μέλη του Πειραιϊκού. Άμεσα, οι διοικήσεις των δύο Συνδέσμων σχεδίασαν και υποστήριξαν έναν από κοινού «ανώνυμο δημοσιογραφικό αγώνα» για την κρατική αναγνώριση των σχολών τους. Παρά το ανυπόγραφο των δημοσιευμάτων, «ήτο γνωστόν ότι προήρχετο εκ μέρους των διοικήσεων των δύο Συνδέσμων».

Οι μαθητές και σπουδαστές εισάγονταν στις σχολές και προάγονταν στις ανώτερες τάξεις τους κατόπιν εξετάσεων ενώ η εγγραφή στη πενταετή σχολή των Μηχανικών προαπαιτούσε την επιτυχημένη μαθητεία στη βασική εκπαίδευση. Η σχολή Απόρων παιδών λειτουργούσε τα πρώτα χρόνια για δύο ώρες κάθε βράδυ εκτός Κυριακής και προέβλεπε τη φοίτηση των μαθητών σε έξι τάξεις όπου διδάσκονταν με κλιμακούμενη δυσκολία, θρησκευτικά και θρησκευτική ιστορία, ελληνικά, ελληνική ιστορία, μαθηματικά, γεωγραφία, καλλιγραφία, ωδική και γυμναστική. Η εθνική κατήχηση ήταν σχεδιασμένη με μορφή μαθήματος και επιβεβλημένη σε όλες τις τάξεις, το ίδιο επιβεβλημένες ήταν και οι επισκέψεις σε ναούς κατά τις τοπικές, εθνικές και θρησκευτικές εορτές. Τα «παιδιά του Πειραιϊκού» δεν λειτουργούσαν ως τρόφιμοι όπως στο Παιδαγωγείο ή το ορφανοτροφείο της Ελένης Ζαννή ωστόσο, σε περιπτώσεις ασθένειας προβλεπόταν βάσει καταστατικού η πλήρης ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη με έξοδα του Συνδέσμου¹⁰⁹.

Καθηγητές των σχολών ήταν αποκλειστικά άνδρες, πρωτίστως μέλη του Πειραιϊκού που ανέλαβαν το έργο της διδασκαλίας. Με το πέρας των ετών και την αύξηση του αριθμού των μαθητών, ο Σύνδεσμος απευθύνθηκε στους καθηγητές των δημόσιων και ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων του Πειραιά και της Αθήνας.

¹⁰⁹ Οργανισμός Νυκτερινών Σχολών Απόρων Παίδων 1903, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

Οι διατάξεις για τον διορισμό των διδασκόντων οι οποίοι βρίσκονταν συνεχώς υπό τον ηθικό έλεγχο των μελών που θήτευαν στο φιλολογικό τμήμα και οι ποινές που προβλέπονταν για τυχόν παραβατική τους συμπεριφορά, ήταν αρκετά αυστηρές. Το 1906 η Κοσμητεία αποφάσισε την πρώτη και μοναδική μαζική απόλυση καθηγητών των Νυκτερινών Σχολών λόγω ασεβούς συμπεριφοράς και κατόπιν αιτήματος για αύξηση των αποδοχών τους. Ωστόσο, από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1900 ο Πειραιϊκός έπαυσε να αναζητά διδακτικό προσωπικό καθώς οι αιτήσεις για εργασία από υποψήφιους που επιχειρηματολογούσαν για το κύρος τους στην εκπαίδευση, αυξάνονταν συνεχώς. Πιθανώς μια θέση εργασίας στον Σύνδεσμο προσέθετε τόσο στις συνολικές μηνιαίες αποδοχές όσο και στο συμβολικό κεφάλαιο των διδασκόντων, αρκετοί, στο πλαίσιο της *αλτρουιστικής δράσης* του σωματείου, προσέφεραν δωρεάν τις υπηρεσίες τους. Η εκπαιδευτική επάρκεια του διδακτικού προσωπικού ωστόσο δεν κρινόταν από την ικανότητα και τις γνώσεις τους αλλά κυρίως από το σεβασμό που έδειχναν στα μέλη του σωματείου και τους μικρούς μαθητές. Η πατερναλιστική σχέση των μελών με τους «άπορους παίδες» διαμόρφωνε συχνά ανεπίσημες στρατηγικές προστασίας. Στα μέσα της δεκαετίας του 1920, ένας μαθητής της Σχολής Απόρων Παίδων κατήγγειλε στο Διοικητικό Συμβούλιο του Συνδέσμου έναν καθηγητή του ο οποίος απαιτούσε χρήματα για χορηγήσει στους μαθητές το απολυτήριο έγγραφο της τάξης τους. Αν και το ζήτημα δεν δημοσιοποιήθηκε, η εμπιστοσύνη των μελών προς του μαθητές τους οδήγησε στην δίωξη του χρηματιζόμενου καθηγητή¹¹⁰. Η σχέση των μελών με τους κατώτερους υπαλλήλους ωστόσο, ήταν διαφορετική συγκριτικά με το διδακτικό προσωπικό. Οι επιστάτες, οι κλητήρες του Συνδέσμου και οι οικογένειές τους έτυχαν συνεχούς οικονομικής ενίσχυσης είτε μεμονωμένα από κάποια μέλη είτε συλλογικά κατόπιν απόφασης της Γενικής Συνέλευσης σε περιπτώσεις ασθένειας ή θανάτου¹¹¹.

Ήδη το 1907 η Σχολή Απόρων Παίδων διατηρούσε παραρτήματα σε τέσσερις συνοικίες του Πειραιά: στα Υδραϊκά, τη Νεάπολη, τη Μεταμόρφωση και την Πλατεία Δηλιγιάννη ενώ η Κεντρική Σχολή βρισκόταν στη Λεωφόρο Σωκράτους φιλοξενούμενη του Α΄ Γυμνασίου Αρρένων. Η Σχολή Μηχανικών βρισκόταν στην

¹¹⁰ Έκθεσις Διευθυντού Νυκτερινών Σχολών Πειραιϊκού Συνδέσμου, 29 Οκτωβρίου 1926.

¹¹¹ Χαρακτηριστική είναι η βεβαίωση τιμίου διαγωγής που εξέδωσε το Διοικητικό Συμβούλιο του Συνδέσμου στις 14 Φεβρουαρίου 1931 κατόπιν αιτήματος ενός από τους επιστάτες. Ο συγκεκριμένος υπάλληλος θα χρησιμοποιούσε τη βεβαίωση για οποιαδήποτε χρήση, όπως αναφέρεται σε σχετική επιστολή. Αλληλογραφία 1930-1931, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

Πλατεία Κοραή, στο κέντρο της πόλης¹¹². Εντούτοις, η στέγαση της Κεντρικής Σχολής αποτέλεσε αντικείμενο σύγκρουσης των Συνδεσμικών με την κοινότητα της πόλης. Η σχέση με το *πειραϊκό κοινό* φαίνεται πως ήταν ρευστή. Η αποδοχή και καθιέρωση του σωματείου στην πειραϊκή κοινωνία ήταν διαβαθμισμένη και στην πραγματικότητα μια συνεχής διαδικασία διαπραγμάτευσης. Σχεδόν σαράντα χρόνια μετά την ίδρυσή του, η συμβολή εκπαιδευτικών φορέων στις δράσεις του Πειραϊκού, δεν ήταν δεδομένη. Πιο συγκεκριμένα, το σωματείο βρισκόταν σε μια συνεχή διαμάχη με το Α΄ Γυμνάσιο Αρένων στο οποίο φιλοξενούταν η Σχολή κατά τις βραδινές ώρες. Η διαμάχη κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 1932 όταν η διοικούσα επιτροπή του γυμνασίου πραγματοποίησε έξωση για λόγους υγιεινής και ασφάλειας της μαθητιώσας νεολαίας¹¹³. Η ομάδα νομικών που διοικούσε τον Σύνδεσμο, χρησιμοποίησε και σε αυτή την περίπτωση ένα δίκτυο άτυπων σχέσεων με πολιτικά πρόσωπα της πόλης αλλά και της Κυβέρνησης. Με υπομνήματα στον Υπουργό Παιδείας, σε βουλευτές καθώς και στην υπηρεσία περιθάλψεως, επετεύχθη τελικά η έκδοση διαταγής του Υπουργού προς στέγαση των Νυκτερινών Σχολών στο Α΄ Γυμνάσιο Αρένων μέχρι την περάτωση του μεγάρου. Ωστόσο παρά την πρώτη υπουργική διαταγή, η επιτροπή του γυμνασίου εμπόδισε την είσοδο των μαθητών του Πειραϊκού κατά τις ημέρες εγγραφών και χρειάστηκε νέα παρέμβαση της Κυβέρνησης. Αντίθετα, ο Πειραϊκός φιλοξένησε, ένα χρόνο αργότερα, κατά το σχολικό έτος 1933-1934, τους μαθητές του Α΄ Γυμνασίου στο μέγαρό του λόγω προσωρινής ακαταλληλότητας του σχολικού τους κτιρίου¹¹⁴. Έτσι, η συγκεκριμένη διαμάχη αναδεικνύει τις συγκρουόμενες αντιλήψεις μελών των μεσαίων στρωμάτων, μιας κατηγορίας που φαίνεται να μην αποτελεί ένα αυτόνομο και ομοιογενές σώμα.

Σε όλη τη δεκαετία του 1920 το φιλολογικό τμήμα ακολούθησε τη γενικότερη ανάπτυξη του Συνδέσμου και παρέμεινε η αιχμή του δόρατος στη φιλανθρωπική δράση του σωματείου καθώς οι Νυκτερινές Σχολές Απόρων Παίδων και Μηχανικών λειτουργούσαν υπό την εποπτεία του. Τον Οκτώβριο του 1921, στο εσωτερικό της διοίκησης του φιλολογικού διατυπώθηκε η πρόταση για ίδρυση ανεξάρτητου ναυτιλιακού τμήματος και σχολής εμποροπλοιάρχων¹¹⁵. Η εκπαίδευση των πλοιάρχων του εμπορικού ναυτικού ήταν ανύπαρκτη στο ελληνικό κράτος,

¹¹² *Πειραϊκός Σύνδεσμος, ΙΓ Επετηρίς*, Πειραϊκός Σύνδεσμος 1907.

¹¹³ Λόγος Προέδρου στην εορτή βράβευσης μαθητών κατά το συνδεσμικό έτος 1931-1932, Λογοδοσία Διοικητικού Συμβουλίου, Ιστορικό Αρχείο Πειραϊκού Συνδέσμου.

¹¹⁴ Αλληλογραφία 1930-1940, Ιστορικό Αρχείο Πειραϊκού Συνδέσμου.

¹¹⁵ Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου 1919-1922, Ιστορικό Αρχείο Πειραϊκού Συνδέσμου.

απουσίαζαν τόσο ιδιωτικές όσο και δημόσιες σχολές με εξαίρεση βέβαια τη Ναυτική Σχολή Δοκίμων για το πολεμικό ναυτικό. Η έλλειψη υποδομών, προηγούμενου παραδείγματος και νομικού πλαισίου οδήγησαν στην αποτυχία της πρωτοβουλίας του Πειραικού απέναντι σε αυτό το κενό. Μόλις το 1931, δέκα χρόνια αργότερα, ιδρύθηκε η πρώτη δημόσια σχολή πλοιάρχων στην Ύδρα η οποία αποτέλεσε και τη μοναδική στην Ελλάδα μέχρι και τη δεκαετία του 1950 που ιδρύθηκαν οι σχολές Ασπροπύργου και Κύμης¹¹⁶. Παράλληλα, οι Νυκτερινές Σχολές Απόρων Παίδων συνέχισαν το κοινωφελές έργο τους για τα παιδιά της πόλης και του Πειραικού. Η κεντρική σχολή στην πλατεία Κοραή υποδεχόταν σχεδόν 700 παιδιά κάθε χρόνο ενώ το αίτημα για ίδρυση νέων παραρτημάτων στις *απόκεντρες συνοικίες* του λιμανιού ήταν συνεχές σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου ωστόσο τεχνικά, οικονομικά και προβλήματα υποδομής διαμόρφωναν τις απαγορευτικές εκείνες συνθήκες στις οποίες τα παραρτήματα δεν διατηρούνταν για πολύ. Υπολογίζεται ότι μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1920 είχαν ήδη εγγραφεί περίπου 46.000 άποροι παίδες εντούτοις οι μαθητές που τελικά παρακολούθησαν τακτικώς τα μαθήματα της σχολής ήταν κατά πολύ λιγότεροι. Η σχολή Μηχανικών εκπαίδευσε περίπου 6000 πειραιώτες μηχανικούς που προορίζονταν για το εμπορικό ναυτικό, τα μηχανουργεία και τις βιομηχανίες με συνεχώς αυξανόμενο κύρος παρά την ίδρυση του Πολυτεχνείου. Η επιστημονικότητα του προγράμματος βρισκόταν υπό τη συνεχή επίβλεψη του διευθυντού της σχολής οποίος ήταν καθηγητής του Πολυτεχνείου ενώ την ίδια στιγμή η εμπλοκή σωματείων επαγγελματιών και βιομηχάνων ήταν ουσιαστική, ενισχύοντας οικονομικά τη λειτουργία της σχολής και προσφέροντας τις επιχειρήσεις τους για την πρακτικής των φοιτούντων¹¹⁷.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ωστόσο, το τμήμα διασπάστηκε σε δύο νέα, στο Φιλολογικό και Νυκτερινών Σχολών Απόρων παιδών και στο τμήμα Νυκτερινών Σχολών Μηχανικών και Ραδιοτηλεγραφητών. Η συγκεκριμένη διχοτόμηση ήταν το αποτέλεσμα μιας νομοθετικής παρέμβασης στην τεχνική εκπαίδευση του κράτους, στην οποία συμμετείχαν και εκπρόσωποι του Πειραικού. Η τεχνική εκπαίδευση των Μηχανικών και Ραδιοτηλεγραφητών αυτονομήθηκε και ουσιαστικά επαναπροσδιορίστηκε το πλαίσιο εντός του οποίου προσφερόταν στους φτωχούς εφήβους. Αναλυτικότερα, με πρωτοβουλία μελών του Διοικητικού

¹¹⁶ Κυριακίτιδου Σ. Ιωάννη, *Η Ναυτική Παιδεία παρ' ημών και αι εις ανώτερον δυναμικόν ανάγκαι της Ελληνικής Ναυτιλίας*, Αθήνα 1968. σελ. 68.

¹¹⁷ Λογοδοσία Διοικητικού Συμβουλίου 1929-1930, Ιστορικό Αρχείο Πειραικού Συνδέσμου.

Συμβουλίου¹¹⁸, ψηφίστηκε το 1929 ο νόμος 4676. Δεδομένης της ίδρυσης του Πολυτεχνείου και της ισχυροποίησης του εθνικού αιτήματος για ναυτική παιδεία, το πλαίσιο λειτουργίας των σχολών μηχανικών επαναπροσδιορίστηκε, διασφαλίστηκε η εγκυρότητα των σπουδών και αυξήθηκε η κρατική επιχορήγηση¹¹⁹. Η αύξηση της επιχορήγησης και η συγκρότηση ενιαίου προγράμματος σπουδών για τις δημόσιες και ιδιωτικές σχολές, διαμόρφωσαν τις αναγκαίες συνθήκες προς τη συστηματοποίηση της εκπαίδευσης. Παράλληλα, ιδρύθηκαν επιμέρους τμήματα για νέες ειδικότητες στον χώρο της ναυτιλίας όπως εκείνη των ραδιοτηλεγραφητών. Η σχολή ραδιοτηλεγραφητών του Συνδέσμου λειτούργησε για πρώτη φορά το έτος 1930-1931 στο ανεξάρτητο πλέον τμήμα Μηχανικών και ραδιοτηλεγραφητών με σκοπό τη γενική και ειδική τεχνική εκπαίδευση των νέων. Την ίδια στιγμή εντούτοις, η διάσπαση της τεχνικής εκπαίδευσης από τις Σχολές Απόρων Παιδών, φαίνεται να επαναπροσδιόρισε τον χαρακτήρα της προσφερόμενης υπηρεσίας τους Πειραιϊκού. Παρέμεινε ως δράση υπέρ της πόλης, υπέρ των εφήβων και των εφοπλιστών της, ωστόσο, δεν ταυτιζόταν πλέον με το αγαθοεργές και φιλανθρωπικό έργο υπέρ των απόρων παιδών. Ως *κοινωφελές* έργο εδώ ορίστηκε διττά, τόσο από την προσφορά στα ίδια τα υποκείμενα που φοιτούν όσο και στην πόλη που αποκτά ειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό¹²⁰.

Κατά το μεσοπόλεμο στον Πειραιά λειτούργησαν οι σχολές μηχανικών του Πειραιϊκού Συνδέσμου, του Προμηθέα και μόλις το 1939 ιδρύθηκε ο Ήρων. Μεταπολεμικά ωστόσο, ο αριθμός των σχολών μέσης τεχνικής εκπαίδευσης στην πόλη αυξήθηκε. Μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1960 ο Πειραιάς φιλοξενούσε έξι από τις 17 σχολές μηχανικών στο ελληνικό κράτος, μία ακόμη σχολή ραδιοτηλεγραφητών και δύο ναυτικά γυμνάσια¹²¹. Φαίνεται λοιπόν ότι η σωματειακά οργανωμένη συλλογική δράση των πολιτών, αποτελεί το παρελθόν της ιδιωτικής, τεχνικής εκπαίδευσης του ελληνικού κράτους.

3. Οι «άποροι παίδες» του Πειραιϊκού

Οι άποροι παίδες αποτέλεσαν μια κατηγορία του αστικού πληθυσμού η οποία προσδιορίστηκε και οριοθετήθηκε από τη σκοπιά των πολιτών, δηλαδή των

¹¹⁸ Λογοδοσία Διοικητικού Συμβουλίου 1929-1930, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

¹¹⁹ Κυριακίτιδου Σ. Ιωάννη, *Η Ναυτική...ό.π.*

¹²⁰ Λογοδοσία Διοικητικού Συμβουλίου 1929-1930, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου. Στην παρούσα εργασία, σελ. 33.

¹²¹ Κυριακίτιδου Σ. Ιωάννη, *Η Ναυτική...ό.π.* σελ. 71-76.

υποκειμένων που ανέλαβαν πρωτοβουλίες φιλανθρωπικού χαρακτήρα. Η Νυκτερινή Σχολή Απόρων Παίδων και πιο συγκεκριμένα η ρητορική μέσα από την οποία γινόταν αντιληπτή η σχέση των μελών του Συνδέσμου με τους ίδιους τους άπορους παίδες αποτέλεσε το κυρίαρχο δημόσιο πεδίο συμβολικής παραγωγής του σωματείου από την ίδρυσή του μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Η ίδρυση και εξέλιξη των Σχολών ακολούθησε όπως έδειξα το παράδειγμα του Παρνασσού τηρουμένων των ιδιαίτερων όρων της πειραϊκής πρωτοβουλίας. Έτσι, ο λόγος που ουσιαστικά συγκρότησε εκ των άνω την κατηγορία των «απόρων παιδών» ως τέτοια και αξιόδοτησε τη σωματειακά οργανωμένη φιλανθρωπική δράση των πολιτών, ήταν όμοιος στους δύο συλλόγους και διατήρησε τα ίδια χαρακτηριστικά και στο μεσοπόλεμο. Η επίκληση στην απουσία του κρατικού παρεμβατισμού για τα παιδιά των φτωχότερων στρωμάτων του αστικού πληθυσμού αφορούσε μία δεδομένη κυβερνητική αδιαφορία για την παιδική εργασία, απουσία ωστόσο η οποία φαίνεται να συντηρήθηκε τελικά με τη δράση των φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών σωματείων.

Ο σκοπός του Συνδέσμου ήταν ακριβώς η μόρφωση των απόρων παιδών και η ηθικοποίηση των μικρών αυτών βιοπαλαιστών κατά τις βραδινές ώρες, δηλαδή το χρονικό διάστημα της ημέρας όπου διέτρεχαν τον μεγαλύτερο κίνδυνο κοινωνικής εκτροπής¹²². Ο πρόεδρος του Παρνασσού διατύπωνε στα 1900 ότι *τα εύρωμεν γυμνά και τα ενεδύσαμε, τα εύρωμεν εσπιλωμένα και τα ελούσαμεν, ανυπόδητα και τα υπεδήσαμε, νοσούντα τα εθεραπέυσαμε· εσκοτισμένα την διάνοιαν τα εφωτίσαμεν διά του φωτός της παιδείας και της αληθείας, και πονούντες υπέρ αυτών, υπέρ της κοινωνίας, εκαθήραμεν της ψυχή των τον ρύπον. Χειροκροτείστε το έργον μας*¹²³. Ομοίως ο Έφορος του τμήματος Φιλολογικού και Νυκτερινών Σχολών Απόρων Παίδων του Πειραϊκού ανακοίνωσε στη λογοδοσία του συνδεδεσμένου έτους 1934-1935 απευθυνόμενος στους μαθητές της σχολής: *Διά της τιμότητος και της καλής σας συμπεριφοράς να αποκτάτε την αγάπην των προϊστάμενών σας και της κοινωνίας δια να προοδεύσητε και να ευτυχήσετε. Να μη λησμονήτε ότι αν και δεν είχατε τα μέσα δια να μορφωθήτε, δεν εμείνατε εγκαταλελειμμένα και απροστάτευτα, αλλά ευρέθη ο προστάτης σας άγγελος, ο Πειραϊκός Σύνδεσμος, ο οποίος ενισχυόμενος οικονομικώς υπό φιλάνθρωπων κυρίων και υπό της κοινωνίας εν γένει, σας προστατεύει και σας*

¹²² Πειραϊκός Σύνδεσμος, *Α΄ Επετηρίς*.....ό.π. σελ. 10-11 και Αλεξιάκης Γ. Ν., *Πλήρης Οδηγός του Πειραιώς*...ό.π. σελ. 86-87.

¹²³ *Πεντηκονταετηρίς των Σχολών Απόρων Παίδων Παρνασσού, 3 Δεκεμβρίου 1872 - 3 Δεκεμβρίου 1922*, Εστία 1922. σελ. 11-12.

παρέχει την πνευματικήν και ηθικήν μόρφωσιν εις τας νυκτερινάς του σχολάς δια να προοδεύσητε και καταστήτε μίαν ημέραν χρηστοί και ενάρετοι πολίται, χρήσιμοι και εις τον εαυτόν σας και εις την κοινωνίας και εις την αγαπητήν πατρίδαν». Περιέγραφαν μία σχέση προστάτη και προστατευόμενου με όρους ευεργεσίας και ευγνωμοσύνης, αντικαθιστώντας σε επίπεδο ρητορικής, την απουσία ή την αδυναμία της «φυσικής» οικογένειας. Σε συνδυασμό με τον ιδεότυπο του ιδανικού μέλους το οποίο δρα αλτρουιστικά υπέρ του κοινωνικού συνόλου, τα μέλη του σωματείου φαίνεται να αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως πειραιώτη πολίτη, υπεύθυνο για την τύχη των απόρων παιδών. Επομένως, ο λόγος για κοινωνική ειρήνη απουσίαζε. Ο πατερναλισμός ήταν κυρίαρχος, η ηθική και τεχνική εκπαίδευση των απόρων πραγματοποιούταν στο πλαίσιο της πρόνοιας υπέρ της πόλης.

Ωστόσο ποια είναι τα παιδιά που κατηγοριοποιούνται ως «άποροι παίδες» στις τάξεις των Νυκτερινών Σχολών του Παρνασσού και του Πειραιϊκού; Πρόκειται για μια κατηγορία που περιλάμβανε ανήλικους εργαζόμενους στα μικροεπαγγέλματα της πόλης και διαμορφώθηκε κατά την αστικοποίηση του ελληνικού κράτους. Ο υποσιτισμός, η ελλιπής ενδυμασία και το ανεπαρκές εισόδημα ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά των παιδιών που απασχολούνταν ως οικιακοί υπηρέτες, μη αμειβόμενοι μαθητές στο οικογενειακό εργαστήριο, εργάτες στο εργοστάσιο, ως λούστροι ή επαιτούσαν. Στα χρόνια μετά το 1922, οι προσφυγικές συνοικίες αποτέλεσαν έναν νέο χώρο ίδρυσης παραρτημάτων των Νυκτερινών Σχολών του Συνδέσμου και τα παιδιά των προσφυγικών οικογενειών τους εν δυνάμει υποψήφιους μηχανικούς και «άπορους παίδες»¹²⁴. Εντάχθηκαν δηλαδή από τον ίδιο τον Σύνδεσμο σε μια ήδη διαμορφωμένη κατηγορία, τη νεολαία των *φτωχότερων, απόκεντρων συνοικιών*.

Τόσο στις αρχές του 20ού αιώνα όσο και κατά τον μεσοπόλεμο, ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα μιας κοινωνίας υπό εκβιομηχάνιση ήταν ακριβώς η ενσωμάτωση των νεοδημιουργηθέντων πληθυσμιακών ομάδων¹²⁵. Η πρώτη απόπειρα νομοθετικής ρύθμισης της παιδικής εργασίας ήταν το 1910 με το νόμο «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων». Αρχικά ορίστηκε το ελάχιστο όριο ηλικίας των εργαζομένων στα δώδεκα και αργότερα στα δεκατέσσερα έτη, καθώς και οι ώρες

¹²⁴ Επιστολή του Πειραιϊκού Συνδέσμου προς το Επαγγελματικό και Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Πειραιώς, 8.2.1927. Αλληλογραφία 1926-1927, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

¹²⁵ Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993. σελ. 80-83, 276, 554.

εργασίας σε έξι για παιδιά από δώδεκα έως δεκατεσσάρων ετών και σε δέκα για παιδιά από δεκατεσσάρων έως δεκαοχτώ ετών. Ωστόσο από τον νόμο εξαιρέθηκαν οι ανήλικοι εργαζόμενοι στην οικογενειακή επιχείρηση, οι εφημεριδοπώλες, οι λούστροι και οι οψοκομιστές που μετέφεραν τα ψώνια των κυριών, επαγγέλματα δηλαδή που απασχολούνταν οι άποροι παίδες. Ομοίως, το 1923 απαγορεύτηκε η εργασία ανηλίκων έως δεκαέξι ετών και ιδιαίτερα για τα κορίτσια έως δεκαοχτώ ετών, τροποποίηση που τελικά περιορίστηκε κι αυτή σε ελάχιστες ειδικότητες κατόπιν αντιδράσεων από διάφορους βιομηχανικούς κλάδους. Στη δεκαετία του 1920 η πολιτική αβουλία για νομοθετική παρέμβαση ήταν επιδεικτική παρά τις πιέσεις του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας¹²⁶. Συνεπώς, υπήρξαν απόπειρες νομοθετημάτων αλλά προσέκρουαν σε μια πληθυσμιακή ομάδα ήδη προσδιορισμένη από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Η πολιτική αβουλία σε συνάρτηση με τις ήδη διαμορφωμένες εργασιακές σχέσεις και ιδεολογικές δομές δεν επέτρεψαν μια νέα οριοθέτηση των απόρων παιδών. Ακόμη και το 1931, η κοινοβουλευτική επιτροπή για το νόμο «περί ρυθμίσεως της αγοράς εργασίας» παραδεχόταν ότι οι ρυθμίσεις για την παιδική εργασία παραμένουν πρακτικά ανεφάρμοστες¹²⁷.

Έτσι, με μοναδικό νέο στοιχείο την αφομοίωση των προσφυγοπαίδων οι οποίοι εντάχθηκαν στις συγκεκριμένες δομές εκπαίδευσης και φιλανθρωπίας, οι άποροι παίδες παρέμειναν τα παιδιά της πόλης που πρόωρα επιδίδονταν εις την βιοπάλη. Η νυκτερινή τους εκπαίδευση τα καθιστούσε ικανά, χρηστά μέλη της κοινωνίας, καλούς πολίτες και αποτελεσματικούς εν τέλει υπαλλήλους¹²⁸. Ήταν οι ανήλικοι κάτοικοι των απόκεντρων συνοικιών που εργάζονταν πλανόδιοι στο κέντρο, οι μικροί υπηρέτες οικιών, καταστημάτων και γραφείων, οι λούστροι, οι ανήλικοι και αγράμματοι τεχνίτες που μαθήτευαν στα οικογενειακά ή μη εργαστήρια της πόλης, οι *απόβλητοι παίδες των οδών*¹²⁹, τα ψυχοπαίδια και αργότερα τα παιδιά των προσφυγικών συνοικιών. Ανήλικοι που ανήκαν σε έναν πληθυσμό απροσδιόριστης, μη σταθερής επαγγελματικής ταυτότητας και σωματεία σαν τον Παρνασσό και τον Πειραιϊκό Σύνδεσμο φρόντιζαν για την *πνευματική και ηθική τους διάπλαση*, με σαφώς ευνοϊκότερες συνθήκες από τους βίαιους εγκλεισμούς των ορφανοτροφείων ωστόσο

¹²⁶ Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και Πολιτική.....ό.π.* σελ. 282-290, 300-313.

¹²⁷ Ρηγίνος Μιχάλης, *Μορφές παιδικής εργασίας....ό.π.* σελ. 90.

¹²⁸ Αλληλογραφία 1927-1932, επιστολές προς το Επαγγελματικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο και τους επιθεωρητές εκπαίδευσης, Πειραιά, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

¹²⁹ *Πεντηκονταετηρίς των Σχολών Απόρων....ό.π.* σελ. 11-12.

με όρους εθνικής και θρησκευτικής κατήχησης, με στόχο τον *εντροχιασμόν τους εις το ηθικώς δέον*¹³⁰.

β. Το Καλλιτεχνικό Τμήμα

Μουσική εκπαίδευση, τέχνες και ψυχαγωγία

Από τη δεκαετία του 1890, η ψυχαγωγία και οι αντιλήψεις για τη μουσική εκπαίδευση και ακρόαση στον Πειραιά γνώρισαν έναν ριζικό μετασχηματισμό ενταγμένο στη γενικότερη μεταβολή της κοινωνικότητας του λιμανιού. Ο Πειραιάς την περίοδο της ίδρυσης του Συνδέσμου, εμφανιζόταν στον Τύπο, ως πόλη της εργασίας και της οικονομικής κυριαρχίας σε αντιδιαστολή με την πλούσια *πολιτιστική* δράση στην πρωτεύουσα. Η διαβάθμιση του πολιτιστικού επιπέδου του πειραιϊκού *κοινού*, προσδιοριζόταν αφενός σε σχέση με τις επισκέψεις του σε θεατρικές παραστάσεις και μουσικές συναυλίες αφετέρου συγκριτικά με την αθηναϊκή κοινωνικότητα. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ωστόσο, οι αναπαραστάσεις του Πειραιά στον Τύπο γνώρισαν μια μεταβολή. Με δεδομένη την ψυχαγωγική πενία των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, η νέα προσέγγιση αντικαθιστούσε τη σχέση εργασία = πρόοδος με τη σχέση «εργασία + ψυχαγωγία = πρόοδος + πολιτισμός»¹³¹. Σε αυτό το πλαίσιο, η ίδρυση του μουσικού τμήματος ικανοποιούσε «έναν εκ των κυριωτέρων σκοπών του σωματείου, την διάδοσιν της μουσικής και παρά τω λαώ»¹³². Ο σκοπός τη μουσικής εκπαίδευσης της *νεολαίας*, τόσο των μεσαίων όσο και των κατώτερων στρωμάτων, προσδιορίστηκε ως αίτημα για την πολιτιστική ανάπτυξη της πόλης. Η Κοσμητεία ενέκρινε δωρεάν φοίτηση και εκπτώσεις στα δίδακτρα για αρκετές οικογένειες, μια πρακτική που όχι μόνο διατηρήθηκε αλλά εντατικοποιήθηκε την περίοδο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή¹³³. Εκ των πραγμάτων, το «εκπολιτιστικό έργο» του Πειραιϊκού στον τομέα της μουσικής εκπαίδευσης πραγματοποιήθηκε με όρους εισαγωγής του παραδείγματος από την Αθήνα, ζήτημα που θα σχολιάσουν αργότερα και οι αθηναϊκές εφημερίδες.

¹³⁰ *Πειραιϊκός Σύνδεσμος 1894-1969, Προσφορά 75ετηρίδος*, Πειραιάς 1969. Η φράση προέρχεται από ομιλία του Μητροπολίτη Πειραιώς το 1969. Αποτελεί μια εξαιρετική διατύπωση ακριβώς της αναπαράστασης του παρελθόντος των Σχολών Απόρων Παιδών του Πειραιϊκού Συνδέσμου από τη σκοπιά του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους το οποίο βέβαια αξιοδοτείται με άλλους όρους κατά την περίοδο της δικτατορίας.

¹³¹ Γιαννιτσιώτης Γ., *Η Κοινωνική... ό.π* σελ. 389.

¹³² *Πειραιϊκός Σύνδεσμος, Α' Επετηρίς... ό.π.* σελ. 8.

¹³³ Βιβλίων Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Κοσμητείας του Πειραιϊκού Συνδέσμου 1902-1904, 1906-1907, Αλληλογραφία 1920-1930, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

Την περίοδο 1869-1875, λειτουργούσαν στην πόλη του λιμανιού ο μουσικός σύλλογος «Μελπομένη» και η Φιλαρμονική Εταιρία «Ευτέρπη», το 1973 ενώθηκαν και τα μέλη τους δρούσαν από κοινού¹³⁴. Ωστόσο, οι απόπειρες μουσικής εκπαίδευσης των νέων πειραιωτών μέχρι το 1890 δεν στέφθηκαν με επιτυχία. Σκοπός των πρωτοβουλιών ήταν η δημιουργία μουσικών οι οποίοι θα διοργάνωναν συναυλίες με πειραιώτες μουσικούς προς ικανοποίηση του κοινού. Οι δύο προσπάθειες της δημοτικής αρχής προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται να απέτυχαν καθώς πραγματοποιήθηκαν με χαρακτηριστικά στρατολόγησης μουσικών. Η πρώτη αφορούσε τους τροφίμους του Παιδαγωγείου, κάποιοι από τους οποίους το 1878, με εντολή του δημάρχου, υποχρεώθηκαν να παρακολουθήσουν μαθήματα μουσικών οργάνων. Εντούτοις, η συνολική αποτυχία της συγκεκριμένης «φιλανθρωπικής» πρωτοβουλίας που προέβλεπε τον βίαιο εγκλεισμό των απόρων παιδών, παρέσυρε και το μουσικό εγχείρημα. Με την ίδια λογική, αναζητήθηκαν από τη δημοτική αρχή εργάτες, τεχνίτες και πρώην τρόφιμοι ορφανοτροφείων με σκοπό να στελεχώσουν τη φιλαρμονική του δήμου. Η ορχήστρα επιχορηγήθηκε το 1892 με δυναμικό τριανταπέντε εργατών οι οποίοι προσλήφθηκαν άμεσα στα εργοστάσια του δημάρχου Πειραιώς, Θ. Ρετσίνα. Όπως ήταν αναμενόμενο, η πολύωρη εργασία δεν άφηνε περιθώρια για αξιοπρεπείς επιδόσεις στα μουσικά όργανα¹³⁵. Σε σχέση με το θέατρο ωστόσο, υπήρξε μια ευρύτερη και πιο επιτυχημένη κίνηση. Από το 1873 η πόλη διέθετε θερινό θέατρο, αρχικά στην Τερψιθέα και αργότερα στην οδό Καραϊσκού ενώ ανεβάζονταν παραστάσεις και στην αίθουσα του «Παρθεναγωγείου». Στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, η παραλιακή ζώνη στην Καστέλλα και το Πασαλιμάνι, αποτέλεσε εστίες της θεατρικής ζωής, με ένα θερινό και ένα υπαίθριο θέατρο. Το 1884 η θεμελίωση του Δημοτικού Θεάτρου στον κέντρο της πόλης, επισκίασε κάθε σχετική πρωτοβουλία και από το 1895 φιλοξένησε ελληνικούς και διεθνείς θιάσους καθώς και τις περισσότερες καλλιτεχνικές δραστηριότητες των Πειραιωτών. Την ίδια περίοδο, οι τέχνες απέκτησαν τη δική τους θέση στον τοπικό Τύπο και εκδόθηκαν αρκετά περιοδικά φιλολογικού και καλλιτεχνικού περιεχομένου¹³⁶ διαμορφώνοντας ένα αναγνωστικό κοινό με καλλιτεχνικές ανησυχίες.

¹³⁴ Χατζημανωλάκης Γιάννης, *Χρονικό της.....όπ.* σελ. 33.

¹³⁵ Στο ίδιο. σελ. 389-390.

¹³⁶ Χατζημανωλάκης Γιάννης, *Χρονικό της.....ό.π.* σελ. 31-56.

Σε συνθήκες απουσίας μιας οργανωμένης και συστηματικής μουσικής εκπαίδευσης, το καλλιτεχνικό τμήμα του Συνδέσμου λειτούργησε σχεδόν άμεσα με την ίδρυσή του. Το μουσικό τμήμα που αποτελεί και το αρχαιότερο του σωματείου, συγκρότησε με γοργούς ρυθμούς τη χορωδία και την ορχήστρα του και στις 25 Ιανουαρίου του 1895, τελέστηκε η πρώτη συναυλία η οποία εγκαινίασε επίσημα, όχι μόνο τις παραδόσεις των μαθημάτων αλλά και την καθαυτή λειτουργία του Πειραιϊκού. Λίγα χρόνια αργότερα, η πρώτη τελετή στο πρώτο συνδεσμικό έτος εμφανίστηκε σε αφηγήσεις μιας άμεσης επιτυχίας και αποδοχής της πρωτοβουλίας από το πειραιϊκό κοινό¹³⁷. Στην πραγματικότητα, το μοναδικό δημοσίευμα στον τοπικό τύπο για την αποτίμηση της συναυλίας ήταν αρνητικό¹³⁸ ενώ φαίνεται πως δεν έτυχε πολυάριθμης συμμετοχής. Ωστόσο τα αμέσως επόμενα βήματα του μουσικού τμήματος ήταν επιτυχή, μέλη της χορωδίας πήραν μέρος στην Μετά τη συμμετοχή των μελών της χορωδίας στην τελετή έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων και μέχρι τον πόλεμο εγγράφονταν συνεχώς νέοι μαθητές. Από το 1897 όμως, ανέκυψαν σημαντικά οικονομικά προβλήματα και πολλά μέλη της αποχώρησαν, η αρχική αυτή αποτυχία προκάλεσε και την πρώτη μαζική παραίτηση εννέα τακτικών μελών του Πειραιϊκού οι οποίοι ίδρυσαν νέο μουσικό σωματείο που ακολούθησε τη συνήθη βραχύβια δράση των συλλόγων της εποχής.

Μετά από αργία τριών ετών, το τμήμα επανέλαβε τις εργασίες του το 1900 με την προοπτική αναδιοργάνωσής του σε Ωδείο Πειραιώς. Η επανίδρυση του τμήματος μονοπώλησε δεκάδες συνεδριάσεις των διοικητικών οργάνων και σχεδιάστηκε στον άξονα επικοινωνίας με το Ωδείο Αθηνών. Συγκεκριμένα, η αναζήτηση καθηγητών αλλά και παραδείγματος διοικητικής δομής, κατευθύνθηκε κυρίως προς την Αθήνα και λιγότερο προς τους φιλόμους συλλόγους του Πειραιά. Η όλη διεκπεραίωση της διαδικασίας σύστασης τέθηκε υπό την επίβλεψη επιτροπής κυριών η οποία θα ερχόταν σε επαφή με τις μαθήτριες και τους μαθητές. Έτσι, το καλοκαίρι του 1903 εγκρίθηκε ο κανονισμός λειτουργίας και τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους το Ωδείο λειτούργησε με τη σχολή τετραχόρδων, κλειδοκύμβαλου και λίγο αργότερα προστέθηκαν της ωδικής. Ακολουθώντας παρόμοια στρατηγική με τις Σχολές Απόρων Παίδων και Μηχανικών, τα μέλη του Συνδέσμου πέτυχαν την αναγνώριση της νέας σχολής από το Υπουργείο Παιδείας τον Οκτώβριο του 1905. Πρακτικά, κέρδισαν την μερική χρηματοδότηση του Ωδείου Πειραιώς, μια χορηγία

¹³⁷ *Πειραιϊκός Σύνδεσμος, Α' Επετηρίς...ό.π. σελ. 8.*

¹³⁸ Πρόνοια 25/26 Ιανουαρίου 1895.

που δεν αφορούσε το *φιλανθρωπικό* έργο των προηγούμενων σχολών αλλά τη μουσική εκπαίδευση των Πειραιωτών, ένα πεδίο στο οποίο ο δήμος δεν είχε να επιδείξει ουσιαστικό έργο. Το διδακτικό προσωπικό αποτέλεσαν άνδρες και γυναίκες καθηγητές από την Αθήνα και τον Πειραιά, αλλοδαποί μουσικοί, μόνιμοι κάτοικοι των δύο ελληνικών πόλεων οι οποίοι είχαν διαπρέψει σε Ελλάδα και εξωτερικό. Η γυναικεία παρουσία στις τάξεις των διδασκόντων ήταν κυρίαρχη από την αρχή, ωστόσο υπήρξε ένας άρρητος αποκλεισμός τους από τα ανώτερα διοικητικά αξιώματα, η θέση του διευθυντού μέχρι και τη δεκαετία του 1930 ήταν ανδρική υπόθεση. Το μαθητολόγιο σε όλη τη διάρκεια λειτουργίας του ωδείου φιλοξένησε κυρίως κορίτσια και λιγότερο τους νέους άνδρες οι οποίοι φαίνεται να επέλεγαν το γυμναστικό τμήμα. Το Ωδείο Πειραιώς στεγάστηκε στο μισθωμένο κτίριο του Συνδέσμου επί της οδού Κολοκοτρώνη αρχικά 75 και αργότερα 159 κοντά στο κέντρο της πόλης, μέχρι την ανέγερση του ιδιόκτητου Μεγάρου τη δεκαετία του 1930. Κατά το μεσοπόλεμο, το καλλιτεχνικό τμήμα διευρύνθηκε και συνέταξε ένα πλούσιο πρόγραμμα σπουδών. Οι σχολές πιάνου, βιολιού, μονωδίας, χορωδίας, μουσικής δωματίου, ιστορίας της μουσικής, σολφέζ, αρμονίας, πνευστών, δραματικής και μελοδραματικής, φιλοξενούσαν σχεδόν τετρακόσιες σπουδάστριες ετησίως. Άρρενες σπουδαστές υπήρχαν, ωστόσο ήταν ελάχιστοι συγκριτικά με τις *θυγατέρες* των πειραιϊκών οικογενειών που φοιτούσαν στο Ωδείο. Το πρόγραμμα σπουδών και το ρεπερτόριο των συναυλιών του Ωδείου ήταν απόλυτα συνυφασμένα και περιλάμβαναν συμφωνική, χορωδιακή και μουσική δωματίου. Η δραματική σχολή που λειτούργησε την ίδρυση του Εθνικού Θεάτρου το 1932, ανέβαζε έργα Ξενόπουλου και όπερες του 18^{ου} αιώνα στο δημοτικό θέατρο Πειραιά και σε σκηνές της πρωτεύουσας.

Παράλληλα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 αναδύθηκε το ρεμπέτικο λαϊκό τραγούδι το οποίο γεννήθηκε και διαδόθηκε μεταξύ των προσφύγων. Τα νέα ακούσματα σχεδόν μονοπώλησαν τη διασκέδαση των χαμηλότερων στρωμάτων. Οι πρόσφυγες της Αθήνας και του Πειραιά δημιούργησαν τις μουσικολογικές και κοινωνικές συνθήκες γέννησης μιας «νέας» λαϊκής μουσικής με την ταυτόχρονη διάδοση του φωνόγραφου και τις επαγγελματικές ηχογραφήσεις των ρεμπετών δημιουργών. Από το 1930 στα καφενεία και τους τεκέδες του λιμανιού παίζονταν από την πειραιώτικη κομπανία τραγούδια σε ανατολίτικους ρυθμούς και με ερωτική θεματολογία που αφορούσε κοπέλες προσφυγικών συνοικιών του όπως η «φαληριώτισσα» και η «πασαλιμανιώτισσα» ή «το κουκλί της κοκκινιάς». Τα

soundtracks του μαστουρώματος αποτέλεσαν την περιθωριακή μουσική μιας παραβατικής συμπεριφοράς, ενός σχήματος κοινωνικής εκτροπής των χαμηλότερων αστικών στρωμάτων στο χώρο του καφενείου που παραμένει από τον 19^ο αιώνα μέχρι και τη δεκαετία του 1930, με αναφορές πλέον στις πολιτισμικές πρακτικές διασκέδασης των προσφύγων. Μέχρι το 1936 όπου επιβλήθηκε λογοκρισία στην μουσική από το δικτατορικό καθεστώς ο νέος ήχος είχε επικρατήσει στα προσφυγικά της πόλης¹³⁹.

Αντίθετα, τα μέλη του Πειραιϊκού Συνδέσμου που θήτευσαν στη διοίκηση του καλλιτεχνικού τμήματος, διατύπωσαν στις αρχές του 1930 το αίτημα για επιστημονική μόρφωση στις σχολές του Ωδείου και για εκ νέου καλλιέργεια του μουσικού αισθήματος του πειραιϊκού κοινού με συναυλίες συμφωνικής και βυζαντινής μουσικής, επαναφέροντας τον καταστατικό σκοπό του τμήματος στα συμφραζόμενα της εποχής: ο διττός σκοπός του Ωδείου ήταν *η επιστημονική μόρφωσις των φοιτούντων [...] και η διάδοσις του μουσικού αισθήματος εν τη Κοινωνία δι εκτελέσεων πραγματικώς καλλιτεχνικών και ανταξίων του επιστημονικού κύρους ενός πραγματικού ωδείου* [εμφανίσεων]. Η επιστημονικότητα στη σύνθεση και την εκπαίδευση της μουσικής ήταν μονοπώλιο του κλασικού ρεπερτορίου σε αντιθετική σχέση με την προχειρότητα και την εμπειρική εκπαίδευση στο ρεμπέτικο. Ομοίως, στη διάδοση του φωνόγραφου και της επαγγελματοποίησης της μουσικής, τα μέλη του Πειραιϊκού Συνδέσμου άρθρωσαν έναν λόγο απαξίωσης του κέρδους. Η επιχειρηματικότητα δεν μπορούσε να ταυτιστεί με τις τέχνες και τα χρήματα που προέρχονταν από καλλιτεχνικές δραστηριότητες δεν έπρεπε να μετατραπούν σε ατομικό κέρδος. Αυτό θα διασφαλιζόταν μόνο από ένα *αλτρουιστικό και κοινωφελές σωματείο*. Έτσι, προτάχθηκε με χαρακτηριστικά έκκλησης προς το πειραιϊκό κοινό, η αποφυγή μετατροπής της σωματειακά οργανωμένης μουσικής εκπαίδευσης σε εμπορική, μουσική επιχείρηση στην οποία θα ελλόχευε ο κίνδυνος του οικονομικού κέρδους: *διαφορετικά το Ωδείον θα μεταβάλλετο εις εμπορική μουσικής επιχείρησιν*, ανακοίνωσε ο έφορος του καλλιτεχνικού τμήματος το 1930¹⁴⁰. Επομένως, τέχνες και οικονομία συνιστούσαν δύο διαφορετικές σφαίρες στις αντιλήψεις των συνδεσμικών και νοηματοδοτούσαν σε αντιδιαστολή η μία από την άλλη. Ωστόσο, στις νέες συνοικίες που δημιούργησαν οι πρόσφυγες στα βόρεια και δυτικά του λιμανιού, η νέα

¹³⁹ Αθανάσιος Μανόλης, «Ρεμπέτικο, το τραγούδι των ξεριζωμένων», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος, Β1*, Αθήνα 2002. σελ. 167, 171-176.

¹⁴⁰ Λογοδοσίες Διοικητικού Συμβουλίου 1931-1935, Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου 1936-1937. Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

μουσική επικράτησε και το κλασικό ρεπερτόριο μιας επιστημονικής μουσικής παιδείας δε φαίνεται να έτυχε αποδοχής μεταξύ των προσφύγων¹⁴¹. Οι θυγατέρες προσφυγικών οικογενειών που φοίτησαν στις τάξεις του Ωδείου Πειραιώς προέρχονταν κυρίως από την Κωνσταντινούπολη¹⁴². Οι πρόσφυγες από την Πόλη φαίνεται να αποτέλεσαν μια διακεκριμένη κατηγορία εξαιτίας της καταγωγής τους. Πρόκειται για τους αστούς της Πόλης με παρελθόν στο εμπόριο, τη βιομηχανία και τις τραπεζικές επενδύσεις, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στον Πειραιά και κατάφεραν σχετικά σύντομα να κερδίσουν τα προς το ζην¹⁴³.

γ. Το Γυμναστικό Τμήμα

Αθληση και γυμναστική, ο Πειραιϊκός ως γυμναστικός σύλλογος

Η ίδρυση του Γυμναστικού τμήματος εκπλήρωσε το ένα μέρος του σκοπού του Πειραιϊκού Συνδέσμου όπως αυτός διατυπώθηκε το 1894, δηλαδή την πνευματική και σωματική διάπλαση της νεολαίας. Σε σχεδόν εκατό χρόνια, από τα μέσα του 19^{ου} έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η σωματική άσκηση γνώρισε μια σειρά από ανασηματοδοτήσεις: από την στρατιωτική προπαρασκευή και εκπαίδευση, τη θεσμοθέτησή της αφενός στο πλαίσιο των γυμναστικών σωματείων αφετέρου στο πρόγραμμα των σχολείων ως τη συνειδητή και συντεταγμένη χρησιμοποίηση κινήσεων προς *διάπλασιν και προαγωγή του ανθρώπου*¹⁴⁴, μέχρι την κοινωνική και γεωγραφική επέκταση της γυμναστικής και της ψυχαγωγίας μέσω των σπορ, με την οργανωμένη δράση του Συνδέσμου Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων.

Το 1858 λειτούργησε στην Αθήνα το πρώτο δημόσιο Γυμναστήριο και στην δεκαετία του 1860 τελέστηκαν ελάχιστοι αγώνες κυρίως κατόπιν πρωτοβουλιών εμπνευσμένων από τους αγώνες της αρχαιότητας. Η περίοδος φαίνεται να χαρακτηρίζεται από μία ρευστότητα και αοριστία σε σχέση με τη θέση της γυμναστικής στη ζωή των υποκειμένων. Η σωματική άσκηση γινόταν αντιληπτή είτε ως απώλεια του «ελεύθερου χρόνου» των αστών είτε ως κάτι ξένο αναφορικά με την

¹⁴¹ Hirschon Renée, *Heirs of the Greek Catastrophe, The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Berghahn Books, New York 1998. σελ. 23-49.

¹⁴² Ενδεικτικά: Η επιστολή της Μαριάνθης Σπινοπούλου, πρόσφυγα από την Κωνσταντινούπολη με αίτημα την έκπτωση στη φοίτηση των δύο θυγατέρων της στο Ωδείο Πειραιώς. Η πρακτική των εκπτώσεων και της δωρεάν φοίτησης μαθητών και μαθητριών στο Καλλιτεχνικό Τμήμα δεν αφορά μόνο τον μεσοπόλεμο και τους πρόσφυγες αλλά ξεκίνησε σχεδόν άμεσα, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και διατηρήθηκε μέχρι τα χρονικά όρια της μελέτης.

¹⁴³ Hirschon Renée, *Heirs of the Greek...ό.π.* σελ. 26-27.

¹⁴⁴ Παυλίνη Ευαγγέλου, *Ιστορία της Γυμναστικής*, Αθήνα 1927. σελ.401.

γραμματική εκπαίδευση των νέων είτε, αντίθετα, ως μέσον για τη δημιουργία ενός έθνους με ακατάβλητη μαχητική δύναμη. Από την δεκαετία του 1870 ωστόσο, επικράτησε η συσχέτιση της γυμναστικής με την στρατιωτική προετοιμασία των νέων ανδρών. Έτσι, από το 1871 έως και το 1877, οι στρατιωτικές ασκήσεις εισήχθησαν στα σχολεία υπό την καθοδήγηση αποσπασμένων στρατιωτικών¹⁴⁵. Στη δεκαετία του 1880, γυμναστική ήταν πλέον παρούσα στη δημόσια ζωή των σημαντικότερων αστικών κέντρων του ελληνικού βασιλείου· αρθρογραφία στον Τύπο, υπουργικές εγκύκλιοι και γυμναστικά σωματεία, συνέβαλλαν στις διαδικασίες θεσμοποίησης και αποστρατικοποίησης της σωματικής άσκησης κυρίως στην εκπαίδευση και παράλληλα ανέκυψε το αίτημα για επαγγελματίες γυμναστές. Το 1880 η γυμναστική επανήλθε στα σχολεία ως υποχρεωτικό μάθημα και το 1882 εξισώθηκε με τα δευτερεύοντα μαθήματα του εκπαιδευτικού προγράμματος¹⁴⁶. Ο λόγος για την άσκηση και διάπλαση του σώματος αρθρώθηκε ως ένας λόγος για το ανδρικό σώμα, τη μορφή και τους συμβολισμούς του· το αισθητικό πρότυπο ενός δυνατού και γυμνασμένου σώματος ταυτίστηκε με την έκφραση ανδρείας και γενναιότητας η οποία έλκυε τις συνδηλώσεις της από τις αναπαραστάσεις των ανδρών στην αρχαία Ελλάδα και από τον αγώνα των ηρώων του 1821¹⁴⁷.

Τα γυμναστικά σωματεία ως συσσωματώσεις αποτέλεσαν τους φορείς έκφρασης των νέων αντιλήψεων και τα πεδία διαμόρφωσης του λόγου για τη σωματική άσκηση. Τα πρώτα γυμναστικά σωματεία ιδρύθηκαν τη δεκαετία του 1880 και ανταποκρίθηκαν κυρίως στη σύνδεση της σωματικής άσκησης με την στρατιωτική προετοιμασία και το καθήκον προς το έθνος ενώ στη τριετία 1894-1896, περίοδος που ιδρύθηκε και ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος, η εμφάνιση γυμναστικών και αθλητικών συλλόγων πύκνωσε λόγω των Ολυμπιακών αγώνων¹⁴⁸. Για τις περιπτώσεις μακρόβιων συλλόγων, καθοριστικής σημασίας έργο ήταν η απόκτηση ιδιωτικού γυμναστηρίου. Το γυμναστήριο καθιερώθηκε ως ο τόπος της άσκησης όπου αναπτύχθηκαν οι ιδιαίτερες τεχνικές και αποτέλεσε πόλο έλξης για τα μέλη και τους αθλητές. Ταυτόχρονα ωστόσο, το γυμναστήριο ήταν χώρος αναψυχής και συνάντησης, τόποςσχόλης που λειτουργούσε συμπληρωματικά ή εναλλακτικά με

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 421-422.

¹⁴⁶ Παυλίνη Ευαγγέλου, *Ιστορία.....ό.π.* 422-426.

¹⁴⁷ Καρακατσάνη Ιωάννου, *Περί Γυμναστικής παρά τοις αρχαίοις ελλήσι, Λόγος εκφωνηθείς εν τη εταιρεία των Φίλων του Λαού*, Αθήνα 1888. Σελ.1-5.

¹⁴⁸ Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, ΚΝΕ – ΕΙΕ, 1997. σελ. 164, 180.

άλλες μορφές αστικής κοινωνικότητας όπως το καφενείο¹⁴⁹. Ο «ελεύθερος χρόνος» των κατώτερων τάξεων που επέλεγαν τα *καφενεία* και τα *καταγώγια*¹⁵⁰ συνιστούσε πηγή ανηθικότητας και η διάδοση της γυμναστικής από τα σχετικά σωματεία προσανατολίστηκε σε αυτά τα στρώματα του αστικού πληθυσμού. Η γυμναστική ως ένα σύστημα αξιών και αρχών του σώματος θα συνέτεινε στην απεμπλοκή από την οκνηρία και ακινησία. Με άλλα λόγια, η σωματική άσκηση με παιδαγωγικούς όρους, αποτέλεσε το νέο μέσο για την *ηθική διάπλαση* των νέων ανδρών σε αντιδιαστολή με την οκνηρία του καφενεΐου, ενός χώρου που ήταν συνυφασμένος με τις αρνητικές συνδηλώσεις ηθικής κατάπτωσης των λαϊκών στρωμάτων της πόλης. Έως και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η γυμναστική εμφανίστηκε παράλληλα ως πρόταγμα του ιατρικού λόγου περί της υγείας του οργανισμού και της θεραπείας από βιολογικές και ψυχικές ασθένειες όπως ο διαβήτης, οι νευρώσεις και ο υστερισμός. Ταυτόχρονα, η ιατρική διάσταση της σωματικής άσκησης έφερε στο προσκήνιο το αίτημα για επαγγελματική εκπαίδευση των γυμναστών και τον άρτιο εξοπλισμό των γυμναστηρίων προς αποφυγή τραυματισμών, ακόμη και θανατηφόρων¹⁵¹. Παρά την αποστρατικοποίησή της, οι γυναίκες περιορίζονταν σε μια ήπια σχέση με την άσκηση καθώς ήταν ταυτισμένες με τη μητρότητα και τον οικιακό χώρο¹⁵². Συνολικά, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, η πρόσληψη της σωματικής άσκησης με παιδαγωγικούς, ηθικούς, ιατρικούς και αισθητικούς όρους πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της «ανακάλυψης» της γυμναστικής στην κλασική Ελλάδα: η εκπαίδευση του πνεύματος και του σώματος εμφανίστηκε ως οντολογικό ζήτημα του ελληνικού πολιτισμού. Ενταγμένη στο εθνικό αφήγημα της παλιγγενεσίας, η γυμναστική ως *αναβίωση* αποτελεί κληρονομιά των νέων Ελλήνων, έτσι, κι η αναβίωση των διεθνών Ολυμπιακών ταυτίστηκε συμβολικά με την πρόσληψη της γυμναστικής ως ελληνικού ιδεώδους.

Το πρώτο αθλητικό σωματείο στον Πειραιά είναι ο Όμιλος Ερετών ο οποίος ιδρύθηκε το 1880 και διατηρεί τις εργασίες του μέχρι σήμερα. Τη δεκαετία του 1890 εμφανίστηκαν τα σωματεία «Θησέας» και «Ολύμπια» που χάθηκαν προς το τέλος του αιώνα και οι όμιλοι Πεζοπόρων, Κυνηγών, Θηρευτών, Εκδρομέων και Ποδηλατών¹⁵³. Ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος με το γυμναστικό του τμήμα, ιδρύθηκε το 1894, τα ιδρυτικά μέλη του συνδέσμου περιγράφουν τα χρόνια αυτά ως μία εποχή

¹⁴⁹ Στο ίδιο. σελ. 93-96.

¹⁵⁰ Καρακατσάνη Ιωάννου, *Περί....ό.π.* σελ. 1-5.

¹⁵¹ Αδαμόπουλος Κ. (μτφ), *Θεραπευτική Γυμναστική*, Αθήνα 1899.

¹⁵² Γιαννιτσιώτης Γ. *Η Κοινωνική.....ό.π.* σελ. 373-376.

¹⁵³ Στο ίδιο. σελ. 378.

που ο κόσμος είχε καταληφθεί υπό γυμναστίτιδος λόγω των Ολυμπιακών Αγώνων¹⁵⁴. Η προαγωγή της σωματικής άσκησης της πειραϊκής νεολαίας, δηλαδή των φτωχότερων στρωμάτων από τις απόκεντρες συνοικίες του λιμανιού, είχε παιδαγωγικό χαρακτήρα και ανταποκρίθηκε στα προτάγματα της εποχής που περιέγραψα παραπάνω· προσδιορίζοντας τους στόχους του Πειραιϊκού κατά την ίδρυσή του, τα μέλη του υποστήριζαν ότι με τη σωματική άσκηση το σώμα της νεολαίας *ανδρούται* και ξεφεύγει της *μαλθακότητος* ενώ η πνευματική διάπλαση καθιστά το πνεύμα *ανδροπρεπέστερον*, ικανό να παρακολουθήσει τα υψηλά ιδεώδη του ελληνισμού. Το ανδροπρεπές σώμα παρέπεμπε σε ένα γυμνασμένο ανδρικό σώμα το οποίο γίνεται σύμβολο γενναιότητας και δύναμης. Η πνευματική διάσταση της άσκησης, συμπληρώνει την ανδροπρεπή διάπλαση των νέων, ακολουθώντας το αρχαιοελληνικό πρότυπο.

Η εσωτερική οργάνωση του τμήματος και τα νέα δεδομένα στον αθλητισμό

Το καλοκαίρι του 1896 ο Πειραιϊκός μίσθωσε το πρώτο γυμναστήριο στο γήπεδο που έφερε το όνομα του βουλευτή Γκίκα επί της Λεωφόρου Σωκράτους και το 1897 συνέβαλλε ως ιδρυτικό σωματείο στη σύσταση του Συλλόγου Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων. Ωστόσο ο πόλεμος ανέκοψε τις εργασίες του Συνδέσμου και τα έσοδά του μειώθηκαν τόσο ώστε δεν ήταν σε θέση να ανανεώσει το μισθωτήριο του γηπέδου και το γυμναστικό τμήμα απενεργοποιήθηκε¹⁵⁵. Το 1899 όμως διαμορφώθηκε μια αρχικώς άτυπη συνεργασία εκπροσώπων της Κοσμητείας με τον Υπουργό Παιδείας, την Εφορεία Αρχαιοτήτων και τον Δήμο Πειραιά η οποία κατέληξε το 1901 στην παραχώρηση του αρχαίου θεάτρου προς ίδρυση Γυμναστηρίου. Η διοργάνωση των πρώτων εσωτερικών αγώνων τον Αύγουστο του 1903 αναδείχθηκε στο δεύτερο χρονικά μεγάλο στοίχημα του Συνδέσμου μετά την αναγνώριση της Σχολής των Μηχανικών. Το γυμναστήριο φιλοξένησε τις αθλητικές δραστηριότητες των περισσότερων σχολείων της πόλης, ωστόσο η εδραίωση αυτής της πρακτικής και η ανάδειξη του γυμναστηρίου σε έναν ημι-δημόσιο χώρο προέκυψε ως αποτέλεσμα της δράσης των ίδιων των μελών του Συνδέσμου· όσοι εκ των μελών ήταν καθηγητές ή δάσκαλοι σε σχολεία φρόντιζαν, με παρότρυνση της Κοσμητείας, να καθοδηγήσουν τους μαθητές τους στο νέο

¹⁵⁴ Πειραιϊκός Σύνδεσμος, *Α' Επετηρίς*.....ό.π. σελ. 9.

¹⁵⁵ Πειραιϊκός.....ό.π., σελ. 9-10.

γυμναστήριο¹⁵⁶. Μέχρι και τη δεκαετία του 1930 φαίνεται να διετελέσε τρόπον τινά χρέη μεγάρου καθώς φιλοξένησε διάφορες εκδηλώσεις στους χώρους του.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα, η εμφάνιση των σπορ ανέδειξε μια εναλλακτική μορφή άσκησης με έμφαση στον αθλητισμό και την ψυχαγωγία. Στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, ιδρύθηκαν τα γυμναστικά σωματεία ως συσσωματώσεις των κατώτερων τάξεων με άξονα στην παιδαγωγική τους αποστολή και την πειθαρχία. Αργότερα, στις αρχές του 1900, η ανάπτυξη του αθλητισμού και των σπορ φαίνεται να ταυτίστηκε με τα στοιχεία του ατομικισμού και της ψυχαγωγίας και ιδρύθηκαν τα πρώτα αθλητικά σωματεία στα οποία συμμετείχαν κυρίως οι εύπορες τάξεις¹⁵⁷. Ωστόσο, στην περίπτωση του Πειραιϊκού Συνδέσμου η ταξική διάκριση γυμναστικής/αθλητισμού και πειθαρχίας/ψυχαγωγίας δεν υφίσταται. Το γυμναστικό τμήμα γνώρισε μια ραγδαία εξέλιξη και συνδύασε τις δύο τάσεις στο εσωτερικό του, ήδη το 1907 λειτουργούσαν επτά επιμέρους τμήματα: το αθλητικό, το γυμναστικό, το παιδών, της οπλασκίας, το σκοπευτικό, το ναυτικό και συστάθηκαν ομάδες σε διάφορα σπορ με τις οποίες ο Πειραιϊκός πήρε μέρος σε τοπικούς, Πανελλήνιους και διεθνείς αγώνες. Το σωματείο αναδείχθηκε μάλιστα, ως το πρωτοπόρο στην εμφάνιση και εξέλιξη του ποδοσφαίρου στην Ελλάδα¹⁵⁸. Εκ των πραγμάτων, το τμήμα αυτό συνέβαλλε καθοριστικά στη δημόσια παρουσία του Συνδέσμου τόσο εντός όσο και εκτός του ελληνικού βασιλείου. Οι ομάδες παιδών, εφήβων και ανδρών έλαβαν μέρος σε πολλές αθλητικές συναντήσεις ενώ με τη σειρά του, το σωματείο διοργάνωσε πλήθος αγώνων σε συνεργασία με τον Ολυμπιακό, τον Εθνικό Γυμναστικό Σύλλογο, τον Γυμναστικό Σύλλογο Αμαρουσίου και συλλόγους από την Ελβετία και την Αίγυπτο¹⁵⁹, ιδιαίτερα με την ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου διατηρούσε ισχυρές οικονομικές σχέσεις.

Οι γυμναζόμενοι στο γυμναστήριο του Συνδέσμου μέχρι και το 1930 ήταν αποκλειστικά άνδρες. Οι αθλητές των επιμέρους τμημάτων και ομάδων ήταν αγόρια οικογενειών των χαμηλότερων στρωμάτων, κατώτεροι υπάλληλοι και εργαζόμενοι στα σώματα ασφαλείας. Εξ αρχής, η σχέση των αθλητών με τα μέλη του Πειραιϊκού ακολούθησε το παράδειγμα των απόρων παιδών. Μέλη του Συνδέσμου παρενέβησαν για τους αθλητές του όπως και για τα παιδιά του, σε ζητήματα που αφορούσαν

¹⁵⁶Βιβλία Πρακτικόν των Συνεδριάσεων της Κοσμητείας του Πειραιϊκού Συνδέσμου, 1902-1904, 1904-1906, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

¹⁵⁷Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός...ό.π.* σελ. 196.

¹⁵⁸Στο ίδιο. σελ. 187, 293.

¹⁵⁹Λογοδοσία του Διοικητικού Συμβουλίου 1928-1929, Αλληλογραφία 1920-1940, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

κυρίως τις άδειες από την εργασία τους ή από τη θητεία τους στο στρατό ώστε να προπονούνται στο γυμναστήριο και να μετέχουν στους αθλητικούς αγώνες¹⁶⁰. Ωστόσο, στα 1929 το φεμινιστικό κίνημα που αρθρώθηκε από τις γυναίκες των μεσαίων αστικών στρωμάτων διαμόρφωσε τις συνθήκες στις οποίες αναπτύχθηκε η ιδέα του γυναικείου αθλητισμού χωρίς εντούτοις να αμφισβητηθεί ο ρόλος της γυναίκας στην γέννηση και ανατροφή των παιδιών¹⁶¹. Οι γυναίκες δεν απέκτησαν πρόσβαση στις τάξεις των μελών του, αλλά το γυμναστικό τμήμα του Πειραιϊκού αποτέλεσε το πεδίο στο οποίο πραγματοποιήθηκαν οι συζητήσεις για τη δημιουργία γυναικείων ομάδων στίβου, καλαθοσφαίρισης και πετοσφαίρισης. Στο τέλος του Συνδεσμικού έτους 1929-1930 είχαν εγγραφεί οι πρώτες έξι αθλήτριες. Το πολιτισμικό πρότυπο της μητρότητας παρέμεινε κυρίαρχο ακόμη και στον γυναικείο αθλητισμό. Σύμφωνα με τον ιατρικό λόγο της εποχής, η αθλητική δραστηριότητα των γυναικών συνέβαλλε στην υγεία τους η οποία ήταν σημαντική για να εκπληρώσουν τον σκοπό τους ως μητέρες. Ο αθλητισμός περιγράφηκε ως ένα πεδίο δράσης στο οποίο οι γυναίκες θα είχαν μια ευκαιρία να αποδείξουν ότι δεν ανήκουν στο ασθενές φύλο¹⁶². Παρά τη μικρή συμμετοχή τους, φαίνεται να εγκαινιάστηκε ένας λόγος νομιμοποίησης της εισόδου των γυναικών στον αθλητισμό. Σε αυτό το πλαίσιο σύστασης ολιγομελών ομάδων γυναικών του Πειραιϊκού, διαμορφώθηκαν τη δεκαετία του 1930 οι προσπάθειες δημιουργίας γυναικείας αθλητικής κινήσεως στην πόλη, από τα ίδια τα μέλη του Συνδέσμου¹⁶³. Τα επόμενα χρόνια μέχρι και το 1940, το γυμναστικό τμήμα γνώρισε αρκετές διακρίσεις κερδίζοντας πρωταθλήματα και αγώνες στον στίβο και τις μοντέρνες εκδοχές του αθλητισμού όπως το *βόλλεϋ-μπωλ* και *μπάσκετ-μπωλ*, ενώ ιδρύθηκε εκ νέου ομάδα ποδηλασίας μετά από μια αποτυχημένη προσπάθεια δημιουργίας ποδηλατικού τμήματος στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Παράλληλα, τη δεκαετία του 1930 ο Πειραιϊκός ως μέλος του ΣΕΓΑΣ, συμμετείχε στις πρωτοβουλίες για τη διάδοση του αθλητισμού και την ίδρυση σωματείων εκτός των αστικών κέντρων της ελληνικής επικράτειας. Ο ΣΕΓΑΣ κατόπιν διαγωνισμού, δημοσίευσε μια νομική μελέτη με τις απαραίτητες οδηγίες για την ίδρυση και διοίκηση γυμναστικών και αθλητικών συλλόγων με αποδέκτες κυρίως

¹⁶⁰ Αλληλογραφία 1920-1940, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

¹⁶¹ Για μια συνολική προσέγγιση του ζητήματος βλ. Αβδελά Έφη, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος, Β1*, Αθήνα 2002.

¹⁶² Λογοδοσία Διοικητικού Συμβουλίου 1929-1930, Ιστορικό Αρχείου Πειραιϊκού Συνδέσμου.

¹⁶³ Λογοδοσίες Διοικητικού Συμβουλίου 1933-1935, Ιστορικό Αρχείου Πειραιϊκού Συνδέσμου.

τους κατοίκους της ελληνικής υπαίθρου. Όπως διατυπώνεται ρητά, η οργάνωση της σωματικής άσκησης και της αθλητικής δραστηριότητας με τη μορφή ενός σωματείου αποτελούσε δείκτη *σοβαρότητας του ζητήματος*, αναδεικνύοντας τους συλλόγους σε δείκτη θεσμικότητας, διάρκειας και αποτελεσματικότητας¹⁶⁴. Η υπόθεση της γεωγραφικής επέκτασης και της διεκδίκησης της θεσμικής τους θέσης, ενισχύεται από το περιεχόμενο του πρώτου εν Αθήναις Φίλαθλου Συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε το 1931 με πρωτοβουλία του Συνδέσμου Ελληνικών Γυμναστικών Σωματείων, της Ελληνικής Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας, της Ελληνικής Κολυμβητικής Ομοσπονδίας Φιλάθλων και με τη συμμετοχή πολλών σωματείων¹⁶⁵. Τα γυμναστικά και αθλητικά σωματεία τα οποία συστήθηκαν στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20ού αιώνα, είχαν σκοπό την ανάδειξη της δράσης τους σε θεσμοποιημένους φορείς του αθλητισμού στην ελληνική κοινωνία και τη διαμόρφωση μια νέας σχέσης με την *πολιτεία*, την απουσία της οποίας κάλυπτε η πρωτοβουλία τους. Η σύγκλιση του Συνεδρίου περιγράφηκε ως επιτακτική ανάγκη και ο ουσιαστικός σκοπός της ήταν μια πολιτική παρέμβαση των σωματείων προς την κυβέρνηση και την επικείμενη αναδιαμόρφωση του καταστατικού χάρτη Σωματικής Αγωγής που θα ψηφιζόταν στη Βουλή το επόμενο χρονικό διάστημα. Ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος συνέτεινε σε αυτές τις πρωτοβουλίες τόσο συμμετέχοντας στις συνεδριάσεις του ΣΕΓΑΣ όσο και με διαλέξεις εντός του Γυμναστικού τμήματος. Πρόκειται για ένα ογκώδες μέχρι και σήμερα τμήμα, το οποίο ωστόσο δεν φαίνεται να κατείχε κυρίαρχη θέση στη δημόσια εικόνα του σωματείου.

δ. Η εγκατάσταση του σωματείου

Το ιδιόκτητο Μέγαρο

Η μόνιμη εγκατάσταση του Πειραιϊκού Συνδέσμου τόσο για τη στέγαση των εργασιών του όσο και για τη συμβολική παρουσία του στο δημόσιο χώρο της πόλης, αποτέλεσε ένα από τα κυριότερα θέματα συζητήσεων στα διοικητικά όργανα του σωματείου. Αρχικά, με πρωτοβουλία της Κοσμητείας ενοικιάστηκαν κάποιες αίθουσες στην οδό Κολοκοτρώνη 154 και αργότερα στη γωνία των οδών Τσαμαδού

¹⁶⁴ Ξηρουχάκη Δημητρίου, *Συγκρότησις Φίλαθλου Σωματείου και Οργάνωσις Γυμναστηρίου*, Αθήνα 1930.

¹⁶⁵ Αλληλογραφία 1931, Αρ. Πρωτ. 340, 7 Ιανουαρίου 1931, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου. Σκοπός του Συνεδρίου ήταν η διατύπωση απόψεων περί της *καθόλου δράσεως της ιδιωτικής πρωτοβουλίας εις τη διάδοσιν της Κοινωνικής Σωματικής Αγωγής και των μέσων προς περαιτέρω ανάπτυξιν αυτής, ειδικών διά της εξευρέσεως καταλλήλων γηπέδων προς οργάνωσιν ασκητηρίων παρά των Φιλάθλων Συλλόγων εις τα διάφορα μέρη της χώρας*.

και Κολοκοτρώνη πάνω από το καφενείο του Μπαντουβέρη¹⁶⁶, για τη πρώτη, προσωρινή γραμματειακή και διοικητική έδρα του Συνδέσμου. Τους αμέσως επόμενους μήνες του 1895 όμως διατυπώθηκε με όρους οράματος το αίτημα για την ανέγερση μεγάρου, ενός χώρου στον οποίο θα επιτελούνταν οι δράσεις του σωματείου εκτός βέβαια από τα παραρτήματα των Νυκτερινών Σχολών. Η υλική υπόσταση της σωματειακής οργάνωσης φαίνεται να ήταν εξίσου σημαντική, συνυφασμένη με τη διανοητική συγκρότηση του περιεχομένου της πρωτοβουλίας των υποκειμένων. Το ιδιόκτητο κτήριο, ιδιαίτερα δε το ιδιόκτητο «Μέγαρο» στο οποίο θα κυμάτιζε η σημαία του Πειραιϊκού, κτισμένο στο κέντρο της πόλης, θα λειτουργούσε εμβληματικά. Ο εμβληματικός του χαρακτήρας προκύπτει διότι το μέγαρο παρουσιάζεται ως το απόσταγμα της ίδρυσης και της κοινωνικής εμπειρίας της σωματειακής οργάνωσης συμπυκνώνοντας το περιεχόμενό της· αποτελεί ένα δημόσιο σύμβολο με υλική υπόσταση το οποίο αποτελεί την αφαίρεση της εμπειρίας, τη διατύπωση των αντιλήψεων, το όχημα όσων πρεσβεύει ο Πειραιϊκός¹⁶⁷. Ο συγκεκριμένος στόχος της οικοδόμησης ενός μεγάρου και ο τρόπος με τον οποίον γίνονταν αντιληπτός, παρέμεινα αμετάβλητος από τα ιδρυτικά μέλη το 1894 έως και τη γενιά μελών της δεκαετίας του 1930. Η πραγμάτωση του οράματος οφείλεται κυρίως στην τεχνογνωσία και τη δράση των νομικών που στελέχωσαν τις τάξεις των τακτικών και έκτακτων μελών από τη δεκαετία του 1920¹⁶⁸.

Το 1904¹⁶⁹ ο Βαρόνος Κίμων Αμβροσίου Ράλλης, ομογενής εγκατεστημένος στην Τεργέστη προσέφερε δια της διαθήκης του, κληροδότημα αξίας 250.000 κορωνών Αυστρίας με σκοπό την ίδρυση *εν Αθήναις φιλανθρωπικού ιδρύματος υπό την επωνυμία «Ίδρυμα Βαρόνου Κίμωνος Ράλλη»*. Κατά το συνδεσμικό έτος 1920-1921, η διοίκηση του Συνδέσμου πληροφορούμενη για την ύπαρξη του κληροδοτήματος αυτού, κατάφερε να το αποσπάσει εξ ολοκλήρου προς τον Πειραιϊκό. Την ίδια περίοδο, μέλη του σωματείου πέτυχαν την παραχώρηση του Δημοτικού Γηπέδου επί της οδού Καραϊσκού 104 στο κέντρο της πόλης, όπου στεγάζονταν στο

¹⁶⁶ Χατζημανωλάκης Γιάνης, *Χρονικόν της.....ό.π.* σελ. 59-60.

¹⁶⁷ Για τον ορισμό των εμβληματικών σημείων βλ. Σταύρος Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με τον χώρο*, Κάλβος 1990. σελ. 115-118. Αν και άρρητα, η συγκεκριμένη ερμηνευτική οπτική της συμβολικής διάστασης του χώρου, παραπέμπει στο έργο του C. Geertz, από τον οποίο δανείζομαι και ο περιεχόμενο του «συμβόλου» στον ορισμό του πολιτισμού ως συμβολικό σύστημα. Geertz C. *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, μτφ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια 2001. Ιδιαίτερα για την πρόσληψη των «συμβόλων» βλ. σελ. 99.

¹⁶⁸ Στην παρούσα εργασία, σελ. 28.

¹⁶⁹ Ιστορικά Σημειώματα Ανδρέα Σπ. Κρητικού, Ιστορικό ανέγερσης Μεγάρου επί της Καραϊσκού 104, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

Δημοτικό γυμναστήριο και το αρχαιολογικό μουσείο. Η ιδιαίτερη αυτή χορηγία, πραγματοποιήθηκε ως δωρεά από το δήμο και η κυριότητα της γης περιήλθε αποκλειστικά στον Σύνδεσμο. Η απόκτηση του κληροδοτήματος και του γηπέδου αποτέλεσαν τη βάση για την υλοποίηση του οράματος όλων των μέχρι τότε διοικήσεων για την ανέγερση ιδιόκτητου Μεγάρου στο οποίο θα στεγάζονταν οι σχολές και τα τμήματά του. Έτσι, οι οικοδομικές εργασίες ξεκίνησαν την 25 Μαρτίου 1930 και ο θεμέλιος λίθος τοποθετήθηκε από τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο. Το 1932 λειτούργησαν οι δύο πρώτοι όροφοι και το 1934 το μέγαρο ολοκληρώθηκε.

Η επιθυμία των μελών για την υλική υπόσταση της πρωτοβουλίας τους ήταν τόσο ισχυρή όπου φαίνεται να συνιστούσε μια αναγκαία συνθήκη για την επιβίωση του σωματείου. Η επιτυχής κατεύθυνση ενός ανύπαρκτου κληροδοτήματος προς το Πειραιϊκό προσέφερε τα προαπαιτούμενα κεφάλαια για την οικοδόμηση του μεγάρου, ένα γεγονός με το οποίο ο Σύνδεσμος ολοκλήρωσε την ίδρυσή του. Στη λογοδοσία του 1931 ο Πρόεδρος του Συνδέσμου δήλωσε χαρακτηριστικά: *«Η τελετή της θεμελίωσης του Μεγάρου έδωσε αφορμή να εκφρασθεί όλος ο θαυμασμός και η εκτίμηση προς το έργο του Πειραιϊκού Συνδέσμου τόσον εκ μέρους του Κράτους και του Δήμου Πειραιώς, όσον και του τύπου και της Κοινωνίας»*.

Την ίδια στιγμή, κατά τη διάκριση του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου στην περιουσία μιας συλλογικότητας όπως το πειραιϊκό σωματείο, αναδεικνύεται η πολυδιάστατη και δυναμική οριοθέτησή τους. Η νομική και συμβολική σχέση με το οίκημα, είναι οι δύο άξονες με τους οποίους διαμορφώνονται οι διαφορετικές προσλήψεις του χώρου¹⁷⁰. Πρόκειται για ένα οικόπεδο που παραχωρήθηκε με τη μορφή δωρεάς από τη Δημοτική αρχή για την υποστήριξη του έργου του Συνδέσμου, κοντολογίς, για μια δημόσια περιουσία η οποία περιήλθε στην κυριότητά του. Επομένως, το σωματείο ως νομικό πρόσωπο, διατηρούσε μία νομική σχέση ιδιοκτησίας και χρήσης του χώρου, δηλαδή της σαφώς οριοθετημένης επικράτειας του οικοπέδου και του μεγάρου. Ταυτόχρονα ωστόσο, το οίκημα αποτελεί ιδιοκτησία μιας συλλογικότητας, μιας συσσωμάτωσης που ορίζεται ως συστατικό στοιχείο της δημόσιας σφαίρας της πόλης. Το πειραιϊκό κοινό επισκεπτόταν την αίθουσα εκδηλώσεων του σωματείου η οποία φιλοξενούσε δράσεις και άλλων συλλόγων, τελετές και διαλέξεις που αποτελούσαν γεγονός της δημόσιας ζωής της πόλης και κατείχαν περίοπτη θέση στον τοπικό Τύπο. Συνεπώς ο εμπειρικά ορισμένος χώρος

¹⁷⁰ Σταυρίδης Σταύρος.....ό.π. σελ. 105-109.

του κτηρίου του Συνδέσμου είναι τόσο ιδιωτικός σε σχέση με την κυριότητά του απέναντι στο κράτος όσο και δημόσιος σε σχέση με την χρήση και πρόσβαση σε αυτόν εξαιτίας της συλλογικής του υπόστασης. Είναι δημόσιος χωρίς να ταυτίζεται η έννοια με το κράτος και ιδιωτικός χωρίς να ανήκει νομικά στην κυριότητα ενός ατόμου ή μιας κλειστής, εσωστρεφούς ομάδας όπως οι Λέσχες. Η αρχικά διττή αυτή διάσταση του χώρου διασπάται περαιτέρω όταν αναζητηθεί η ερμηνεία της από τη σκοπιά του κάθε υποκειμένου που εμπλέκεται με τον Σύνδεσμο. Η εσωτερική ιεράρχηση της πρόσβασης στη διοίκηση του σωματείου και η θέση που κατέχουν τα υποκείμενα όπως ορίζει το καταστατικό, αντανακλώνται στη σχέση του με τον χώρο. Τα τακτικά μέλη, τα οποία ήταν Πειραιώτες πολίτες, ήταν φορείς, μετέχουν τρόπω τινά, της ιδιοκτησίας ενώ η πρόσβαση στη διοίκηση του σωματείου από τα λοιπά μέλη προσδιόριζε και την πρόσβασή τους στην διαχείριση της περιουσίας. Οι μαθητές και οι αθλητές του Πειραιϊκού φιλοξενούνταν και στεγάζονταν στο οίκημα χωρίς να έχουν δικαιώματα σε αυτό και τέλος οι εργαζόμενοι στο σωματείο διατηρούσαν μία επαγγελματική σχέση με τα αιρετά όργανα του Συνδέσμου.

Φαίνεται πως το κτήριο αποτελούσε και αποτελεί έναν ενδιάμεσο χώρο, τον θεσμικά προσδιορισμένο χώρο του σωματείου. Μοιάζει με κείμενο στο οποίο περιγράφονται τα υποκείμενα που κατέχουν μία θέση στην δομή και δράση του Συνδέσμου και με αυτή προσλαμβάνουν τις ιδιότητές τους. Πιο συγκεκριμένα, το κείμενο είναι το καταστατικό του σωματείου με βάση το οποίο διαμορφώνονται οι χώροι και οι ταυτότητά τους. Από το 1934, το μέγαρο του Πειραιϊκού Συνδέσμου παραμένει ένα μεγάλο σε μέγεθος, επιβλητικό, εμβληματικό κτήριο στο κέντρο του Πειραιά.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η τοπική ταυτότητα του σωματείου και η σχέση του με το κράτος.

1. Η παραγωγή μιας τοπικής ταυτότητας

Ο τοπικός προσδιορισμός του σωματείου δηλώνεται από την πρώτη κιόλας ανάγνωση του τίτλου του στον οποίο προηγείται το επίθετο «Πειραϊκός». Ο όρος φαίνεται να διέπει τόσο την εσωτερική δομή του Συνδέσμου όσο και την οριοθέτηση της δράσης του, ωστόσο πώς ερμηνεύεται η επιλογή των νονών και ιδρυτών του σωματείου να προσδιορίσουν τοπικά την πρωτοβουλία τους, ποια είναι τα ρητά χαρακτηριστικά και οι λανθάνουσες προσλήψεις του φυσικού και πολιτισμικού τους περιβάλλοντος που οδήγησαν σε αυτή; Η ερμηνεία του ονόματος «Πειραϊκός Σύνδεσμος» και οι τρόποι με τους οποίους προσλαμβάνεται η τοπική ταυτότητα δεν θα μπορούσε παρά να πραγματοποιηθεί σε σχέση με τον εσωτερικό και εξωτερικό «άλλο». Πιο συγκεκριμένα, θα περιγράψω το παρελθόν και παρόν των συλλόγων της πόλης που δηλώνουν στον τίτλο τον τοπικό προσδιορισμό τους κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, θα αναζητήσω τα υποκείμενα στα οποία απευθύνεται ο Πειραϊκός και τα χωροταξικά όρια της συλλογικής δράσης του. Παράλληλα, στο σχήμα της «πειραϊκότητας», η Αθήνα αναδεικνύεται ως το αντίπαλο δέος. Έτσι, θα αναζητήσω τις αμφοτέρως αναπαραστάσεις των πόλεων μέσα από τα κείμενα του Πειραϊκού και τον Τύπο.

Κατά τον 19^ο αιώνα, η μετανάστευση από τον αγροτικό χώρο στα αστικά κέντρα της Οθ. Αυτοκρατορίας και του ελληνικού βασιλείου συνοδευόταν από την ίδρυση συλλόγων με αναφορά στην ιδιαίτερη πατρίδα των μελών τους. Πρόκειται για σωματεία τα οποία συστήνονταν στη βάση της ιδιαίτερης καταγωγής των υποκειμένων η οποία αποτελούσε το μοναδικό κριτήριο συμμετοχής τους, διαμορφώνοντας έτσι, ένα πεδίο στο οποίο καταδεικνύονταν οι συνέχειες και οι τομές του κοινωνικού μετασχηματισμού του αστικού χώρου. Τέτοιου είδους συσσωματώσεις αναφέρονταν στην ελληνική βιβλιογραφία αρχικά ως «σωματεία αποδήμων» και αργότερα επικράτησαν ως «τοπικοί σύλλογοι»¹⁷¹. Ο τόπος καταγωγής των υποκειμένων δηλωνόταν στον τίτλο του σωματείου, προσδιόριζε την ταυτότητά του και οριοθετούσε τη δράση του. Σε αυτό το πλαίσιο, από τη δεκαετία του 1880 πύκνωσαν, ενδεικτικά στο ιωνικό λιμάνι της Σμύρνης, στην

¹⁷¹ Ως «σωματεία αποδήμων» τα περιγράφει η Κυριακή Μαμόνη στις δημοσιεύσεις της για τη σωματειακή οργάνωση στις περιοχές της Οθ. Αυτοκρατορίας ενώ ως «τοπικοί σύλλογοι» εμφανίζονται σε ανθρωπολογικά άρθρα συγχρονικών μελετών και εργασίες ιστορικών. Μονογραφίες για τέτοιου είδους σωματεία δεν υπάρχουν οπότε η οποιαδήποτε αναφορά τους εντοπίζεται είτε σε εργασίες για τη σωματειακή οργάνωση γενικότερα είτε σε συγκεκριμένα τοπικά συμφραζόμενα και την αστική κοινωνικότητα, όπως στη μελέτη του Γ. Γιαννιτσιώτη.

Κωνσταντινούπολη, στην Αθήνα, και την Πάτρα¹⁷² σωματεία που συστάθηκαν με όρους εντοπιότητας. Ομοίως στον Πειραιά, την ίδια περίοδο έκαναν την εμφάνισή τους οι σύλλογοι Αιγινήτων, Λοκρών, Ευρυσθενιτών, Μυκονιατών, Σπετσιοτών, Υδραίων, Κρητών κλπ. Οι συσσωματώσεις των εσωτερικών μεταναστών θεσμοποιούσαν τις ως έναν βαθμό ήδη διαμορφωμένες σχέσεις με τον τόπο καταγωγής. Πρόκειται για κάθετες οργανώσεις στις τάξεις των οποίων συμμετείχαν άτομα από το σύνολο του αστικού πληθυσμού. Ωστόσο, η διάσταση της εντοπιότητας φαινόταν πιο έντονη στα «λαϊκά», φτωχότερα στρώματα¹⁷³. Οι σχεδόν όμοιοι καταστατικοί σκοποί αυτών των σωματείων προέβλεπαν την *περίθαλψη και αλληλοβοήθεια, την ηθική και πνευματική προαγωγή των μελών τους* [αποκλειστικά] *και του ιδιαίτερου αυτών δήμου*¹⁷⁴. Οι δημόσιες τελετές των «τοπικών συλλόγων» αφορούσαν βέβαια την ημερομηνία της ίδρυσής τους και την απόδοση λογοδοσιών ωστόσο ακολουθούσαν το εορταστικό και θρησκευτικό ημερολόγιο του τόπου καταγωγής. Για παράδειγμα, η εορτή του πολιούχου του χωριού σηματοδοτούσε μια μεγάλη κινητοποίηση των μελών, μια αφορμή για ολιγοήμερο επαναπατρισμό και τη διοργάνωση ιδιαίτερων εκδηλώσεων. Η πολιτική δράση ήταν καταστατικά απαγορευμένη, ωστόσο άτυπα υποστήριζαν εθνικές κομματικές παρατάξεις, μεμονωμένους βουλευτές και δημάρχους, διαμεσολαβώντας στην κεντρική εξουσία για ζητήματα που αφορούσαν κυρίως τον τόπο προέλευσης και όχι τον τόπο διαμονής¹⁷⁵.

Ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος δεν είναι ένα σωματείο που συστάθηκε με όρους εντοπιότητας, στη βάση της κοινής, ιδιαίτερης καταγωγής των μελών του, με σκοπό την εσωτερική αλληλεγγύη. Ωστόσο, φαίνεται να διαμορφωνόταν στην πόλη ένα πλέγμα οριοθετημένων δράσεων, σωματειακά οργανωμένων, αναφορικά με τον τοπικό προσδιορισμό τους. Σε αυτόν τον άξονα, η σύγκριση υφίσταται και μέσα από αυτή, ανακλύπουν τα νέα χαρακτηριστικά του συλλογικού υποκειμένου της πειραιϊκής νεολαίας. Η υπόθεση ενισχύεται όταν μια δεκαετία μετά την ίδρυση του Συνδέσμου,

¹⁷² Ενδεικτικά η Αγία Μαρκέλλα των Χίων αποδήμων, η αδελφότητα των Κρητών, των Μακεδόνων και άλλων στη Σμύρνη, οι Καππαδοκικοί σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη. Για περαιτέρω παραδείγματα βλ. Μαμόνη Κυριακή, Λίδα Ιστικοπούλου, *Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στην Μ. Ασία 1861-1922*, ΕΣΤΙΑ 2006. σελ. 108, 175-178. Ο εν Αθήναις Στυμφαλιακός Σύνδεσμος (ΦΕΚ 4 Μαρτίου 1894), ο εν Αθήναις Ροδιακός Φιλεκπαιδευτικός σύλλογος (ΦΕΚ 19 Μαρτίου 1894), ο Σύλλογος των Εν Πάτραι Κερκυραίων (ΦΕΚ 19 Μαρτίου 1894) κ.α..

¹⁷³ Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η Κοινωνική...ό.π.* 358-365.

¹⁷⁴ Ενδεικτικά, ΦΕΚ 7 Μαρτίου 1894, αριθ. 25, Εν Πειραιεί «Αιγηνιτικός Σύνδεσμος», ΦΕΚ 4 Μαρτίου 1894, αριθ. 24, Εν Αθήναις Στυμφαλικός Σύνδεσμος. *Κανονισμός του Συλλόγου των εν Πειραιεί Κρητών η «Ομόνοια»*, Εν Πειραιεί 1892, τύποις Προνοίας.

¹⁷⁵ Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η Κοινωνική...ό.π.* 358-365

περίοδος κατά την οποία είχε πλέον καθιερωθεί θεσμικά, δημοσιεύθηκε σε οδηγό της πόλης το κείμενο που παραθέτω: *Νομίζει τις εκ του τίτλου του κρίνων ότι πρόκειται περί συλλόγου την αλληλοβοηθείαν των τούτων αποτελούντων μελών επιδιώκοντος, ενώ όντος ίδρυμα κολοσσαίον και πολυσχιδές πρόκειται με σκοπόν εξόχως αλτροϊστικόν, εις το οποίον τα μέλη αυτού δεν είναι η απλή της ιδέας εργάται*¹⁷⁶. Αναδεικνύεται έτσι η νέα δυναμική του Πειραιϊκού, ο οποίος παρότι εμφανίζεται να δήλωσε στον τίτλο του, τον τόπο ίδρυσης και δράσης του, διαφοροποιήθηκε σε σχέση με τους μέχρι τότε τοπικά προσδιορισμένους συλλόγους. Ταυτόχρονα, η τοπική ταυτότητα δε λειτούργησε ως κριτήριο συμμετοχής σε ένα δίκτυο εσωτερικής αλληλοβοήθειας αλλά περισσότερο εξωστρεφής, προσέλαβε χαρακτηριστικά μιας *αλτροϊστικής*¹⁷⁷ δράσης υπέρ της πόλης του Πειραιώς· των απόρων παιδών του, της μουσικής και γυμναστικής εκπαίδευσης της νεολαίας του, υπέρ της μουσικής ψυχαγωγίας των αστών. Ο Πειραιϊκός συστάθηκε σε σωματείο σχεδόν εξήντα χρόνια μετά την ίδρυση της πόλης, τα ιδρυτικά του μέλη του ήταν κυρίως νέοι άνδρες των μεσαίων στρωμάτων, προερχόμενοι ίσως από οικογένειες μεταναστών, ωστόσο γεννημένοι στον Πειραιά και μαθητές των πρώτων σχολείων που είχαν ιδρυθεί. Όπως προκύπτει από προηγούμενη ενότητα, τακτικά μέλη, δηλαδή μέλη που συμμετέχουν στη διοίκηση του σωματείου, εκλέγονταν αποκλειστικά μόνιμοι κάτοικοι Πειραιώς, δημότες της πόλης οι οποίοι έχαναν την ιδιότητα του τακτικού μέλους αν έπαυαν να ανήκουν στον δήμο. Επομένως, δεν διατυπώνεται και δεν αναφέρεται πουθενά η πιθανή καταγωγή των δημοτών οι οποίοι τελικά πολιτογραφήθηκαν ως Πειραιώτες. Φαίνεται από αυτή τη σιωπή τους, να στέκονταν αδιάφοροι απέναντι σε μια ιδιαίτερη καταγωγή των συμμετεχόντων και να έδωσαν προτεραιότητα στην ιδιότητά τους ως πολίτες του Πειραιά υπερβαίνοντας τις τοπικές ταυτότητες. Η δράση τους, ευρύτερη σε σχέση με τους «τοπικούς συλλόγους» μεταναστών ωστόσο επίσης κλειστή και τοπικά ορισμένη, οριοθετήθηκε υπέρ των συμπολιτών τους, λόγος για τον οποίον βραβεύθηκαν από την Ακαδημία Αθηνών¹⁷⁸.

Η διαφορετικότητα του Συνδέσμου συγκριτικά με τους «τοπικούς συλλόγους» έγκειται στο περιεχόμενου του τοπικού προσδιορισμού του σωματείου. Πιο συγκεκριμένα, στο πώς αντιλαμβάνονται τα μέλη τους τη σχέση με τον τόπο καταγωγής και διαμονής τους. Οι προσλήψεις του τοπικού διαμορφώνονται ως

¹⁷⁶ Αλεξιάκης Γ. Ν., *Πλήρης Οδηγός του Πειραιώς 1906-1907* (Επανεκδόση Εμπορικού Συλλόγου Πειραιώς), Πειραιάς 1990. σελ. 85.

¹⁷⁷ Στην παρούσα εργασία σελ. 26.

¹⁷⁸ Στο ίδιο. σελ. 29.

πολιτισμική διαδικασία και παράγονται μέσω των πολιτισμικών πρακτικών που επιζητούν ερμηνεία¹⁷⁹. Μια τέτοια πολιτισμική πρακτική αποτελούν οι συσσωματώσεις. Στην περίπτωση των «τοπικών συλλόγων» η αίσθηση του ανήκειν σε μια ορισμένη τοπικότητα εμφανίζεται απεδαφοποιημένη¹⁸⁰, μεταξύ δύο περιοχών: της καταγωγής και της διαμονής. Έτσι, ο συγκεκριμένος τοπικός προσδιορισμός περιγράφει μια σχέση και γίνεται αντιληπτός σε έναν άξονα μεταξύ του τόπου ιδιαίτερης καταγωγής και του Πειραιά. Η τοπικότητα σε αυτά τα συμφραζόμενα, προσλαμβάνει το περιεχόμενό της από μια «ιδιαίτερη καταγωγή» η οποία γίνεται αντιληπτή ως τέτοια εντός του κοινωνικού σώματος της πόλης που διαμένουν τα υποκείμενα. Συχνά, η ιδιαίτερη αυτή ταυτότητα λειτουργεί ως εργαλείο προσαρμογής στο αστικό περιβάλλον. Η εντοπιότητα και οι θεσμικές της εκφράσεις δεν αντιστρατεύονταν στην αίσθηση του ανήκειν στην κοινωνία του αστικού περιβάλλοντος και η σωματειακή έκφραση της ιδιαίτερης τοπικής ταυτότητας των μεταναστών, θεσμοποιούσε και κανονικοποιούσε μια ήδη συνυφασμένη σχέση¹⁸¹. Εντούτοις, αφενός ο τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνονταν ο «τόπος» δεν ήταν μονοσήμαντος αφετέρου δεν εκδηλώθηκε με τη μορφή σωματείου, έως την εμφάνιση του Συνδέσμου, μια προβολή του ανήκειν στο αστικό περιβάλλον της πόλης του Πειραιά.

Στην περίπτωση του Πειραιϊκού τα δεδομένα αλλάζουν. Ο Σύνδεσμος ιδρύθηκε ως «Πειραιϊκός» και όχι πειραιωτών που διαμένουν σε μια άλλη πόλη, δίνοντας προτεραιότητα στον Πειραιά. Η νεολαία των μεσαίων στρωμάτων που ίδρυσε και διοίκησε για αρκετά χρόνια το νέο σωματείο, πέρα από τις ταξικές και γενεαλογικές της αναφορές, ήταν οριοθετημένα τοπικά. Στο παράδειγμα του Συνδέσμου, η αίσθηση του ανήκειν σε μία τοπικότητα δεν εμφανιζόταν μεταξύ δύο τόπων. Αντίθετα, η συμμετοχή στο σωματείο προαπαιτούσε την αναγνώριση της ιδιότητας του πειραιώτη πολίτη αδιαφορώντας για οποιαδήποτε άλλη ιδιαίτερη καταγωγή των υποψήφιων μελών του και ταυτόχρονα, η δράση του Συνδέσμου οριοθετήθηκε υπέρ της πόλης και των ανθρώπων της. Το πειραιϊκό σωματείο ήταν η συλλογική έκφραση ένας νέου τρόπου πρόσληψης της πόλης, η συγκεκριμένη

¹⁷⁹ Hirsch Eric, "Landscape: between Place and Space", in Hirsch Eric and Michael O' Hanlon (ed), *The Anthropology of Landscape, Perspectives on Place and Space*, Clarendon Press Oxford 2003. Συμπυκνώνεται ως συμπέρασμα στη σελ. 22.

¹⁸⁰ Lovell Nadia, "Belonging in need of emplacement", in Lovell Nadia (ed.), *Locality and Belonging*, Routledge 1998. Σελ. 5.

¹⁸¹ Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η κοινωνική.....ό.π.* σελ. 363.

σωματειακή δράση του Συνδεσμικού αποτέλεσε τον τόπο με τον οποίο ανεδείκνυαν τη σχέση με τον τόπο τους και την πίστη τους σε αυτόν¹⁸².

Η οριοθέτηση της δράσης της πειραϊκής νεολαίας των μεσαίων στρωμάτων, υπέρ των απόρων παιδών των απόκεντρων, εργατικών και μεταναστευτικών συνοικιών και η ίδρυση παραρτημάτων του Συνδέσμου σε αυτές, αποτελεί δείκτη μιας νέας οπτικής για την πόλη. Από τη δεκαετία του 1880, η ανακάλυψη των «άλλων», στους όρους επιτέλεσης της φιλανθρωπίας από συλλόγους πολιτών και κυριών, εγκαινίασε μια νέα αναπαράσταση του αστικού χώρου. Ο δημόσιος χώρος αναπαρίστατο ως επικίνδυνος τόπος χωρίς εσωτερικά σύνορα στον οποίο οι κοινωνικές ομάδες διαχέονται¹⁸³. Οι άποροι παίδες συνήθως περιφέρονταν στο κέντρο της πόλης αναζητώντας εργασία ή ζητιανεύοντας, εντούτοις οι κατοικίες τους βρίσκονταν αλλού, οι οικογένειές τους διέμεναν κυρίως στις απόκεντρες συνοικίες του λιμανιού.

Τα μέλη του Πειραϊκού Συνδέσμου δηλώνοντας ρητά τη δράση τους, περιέγραφαν τον τρόπο με τον οποίο γινόταν αντιληπτή η πόλη στο βλέμμα τους: *«υπέρτατο όρο της υπάρξεως και δράσεώς του το μέγα και χαλεπότατον έργον της μορφώσεως των απόρων παιδών και τεχνιτών της πόλεως ταύτης, δηλαδή υπέρ των παιδών πτωχών οικογενειών που κατοικούσαν στις απόκεντρες συνοικίες της πόλεως»*¹⁸⁴. Στο φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον του Πειραιά στα τέλη της δεκαετίας του 1890, οι μετέχοντες του Πειραϊκού, ερμηνεύοντας την εμπειρία του θεάματος των απόρων και επαιτών διατύπωσαν τον τρόπο πρόσληψης του τόπου τους. Η Κεντρική Σχολή εγκαταστάθηκε στο κέντρο του Πειραιά και στις συνοικίες ιδρύθηκαν τα παραρτήματά της. Με τη συγκεκριμένη χωροταξική και κοινωνική διάκριση, οι άποροι παίδες εμφανίστηκαν στην τοπική δημόσια σφαίρα και ο Πειραιάς πλέον ως όλον, περιέλαβε το κέντρο και τις συνοικίες. Η δράση υπέρ των απόρων παιδών ήταν δράση υπέρ της πόλης.

¹⁸² Η αίσθηση του ανήκειν σε μια συγκεκριμένη τοπικότητα, επικαλείται την αντίληψη της πίστης σε έναν τόπο η οποία μπορεί να εκφραστεί μέσω πολιτισμικών πρακτικών. Πρόκειται για μία ταυτότητα, κατά την οποία ερμηνεύεται η εμπειρία και παράγονται συναισθήματα και ιδεώδη τα οποία δένουν τα υποκείμενα με τον τόπο τους. Αναλυτικότερα βλ. Lovell Nadia, "Belonging in need of emplacement", in Lovell Nadia (ed.), *Locality and Belonging*, Routledge 1998. Ιδιαίτερα στην σελίδα 1 όπου δηλώνει τις θεωρητικές της αφετηρίες.

¹⁸³ Γιαννιτσιώτης Γιάννης, «Εξουσία, αστικός χώρος και η συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα», αδημοσίευτα πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Αναθεωρήσεις του Πολιτικού: Ανθρωπολογική και Ιστορική έρευνα στην ελληνική κοινωνία», Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Οκτώβριος 2007.

¹⁸⁴ Πειραϊκός Σύνδεσμος *Α' Επετηρίς.....ό.π.*, και Λογοδοσίες Διοικητικού Συμβουλίου, 1932-1935, Ιστορικό Αρχείο Πειραϊκού Συνδέσμου.

Παράλληλα, η επέκταση του Πειραιϊκού προς το *αθηναϊκό κοινό* σηματοδότησε στον Τύπο και στις διαλέξεις του Συνδέσμου, την επαναδιατύπωση των αναπαραστάσεων της πόλης, και του κόσμου του λιμανιού σε σχέση με την Αθήνα. Η «πειραιϊκότητα»¹⁸⁵ ως διαφορετικότητα, συγκροτήθηκε προοδευτικά με άξονα τις αξίες της εργασίας, του πρακτικού πνεύματος, του εμπορίου και της βιομηχανίας. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αναδείχθηκε στην κεντρική νοητική κατηγορία πρόσληψης και ερμηνείας της ζωής της πόλης και σε δομικό συστατικό της συγκρότησης του τοπικού δημόσιου πεδίου. Φαίνεται να ήταν μία ταυτότητα, που για τα φτωχά στρώματα δε σήμαινε πολλά αλλά για τους αστούς οριοθετούσε και προσδιόριζε τη δράση τους. Το 1934, η εορτή των σαράντα χρόνων του Πειραιϊκού αποτέλεσε την επιτομή της σχέσης του με τον αθηναϊκό Τύπο και το *αθηναϊκό κοινό*, οι απαρχές της οποίας βρίσκονται στη στροφή της δεκαετίας του 1920. Η είδηση για τον εορτασμό, ήταν η αφορμή για μια ενδελεχή ανασκόπηση της ιστορίας του Συνδέσμου από τις εφημερίδες της πρωτεύουσας και το αναγνωστικό τους κοινό γνώρισε έτσι, μέσα από το πρίσμα των Αθηναίων δημοσιογράφων, τη δράση του σωματείου πέρα από τις αθλητικές του ομάδες. Στις αναπαραστάσεις του Συνδέσμου, το σωματείο ταυτίστηκε με την πόλη του και ανέλαβε αυτόκλητα το εκπολιτιστικό του ρόλο σε ένα συλλογικό υποκείμενο που επικαθοριζόταν κυρίως από τις οικονομικές του δραστηριότητες. Ο άξονας της αναπαραστάσης της πόλης ήταν διττός. Αφενός από τη σκοπιά των Συνδεσμικών όπως αυτή διατυπώθηκε στον Ύμνο του σωματείου το 1934 αφετέρου από την οπτική των δημοσιογράφων του αθηναϊκού Τύπου. «Εις μίαν εποχήν όπου πρώτος λιμήν του κράτους εστερείτο και αυτής της νηπιώδους πνευματικής ζωής, εφίλοδοξησαν να καταστήσουν τον πυρήνα της πνευματικής και καλλιτεχνικής κινήσεως. Ηθέλησαν να τον καταστήσουν ένα είδος Παρνασσού με ευρύτερον όμως πρόγραμμα και προσηρμοσένον εις τας ανάγκας μιας πόλεως με χαρακτήρα κατ' εξοχήν εμπορικών και αμέσως συνδεόμενον με την ζωήν της θαλάσσης» έγραψαν τα Αθηναϊκά Νέα¹⁸⁶ με αφορμή την είδηση της τεσσαρακονταετηρίδας. Ενώ άλλο δημοσίευμα ταύτισε ρητά την πόλη με το σωματείο της, «ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος είναι η ζωντανή ιστορία του Πειραιώς. Αυτό το σωματείο εχάλκευσε την πρόοδόν του, αυτό εξύψωσε τον πολιτισμόν του, αυτό παρέσχε πολύτιμη τη συμβολή του στη λαμπρά εξέλιξη και εθνικήν μας

¹⁸⁵ Η έννοια ορίστηκε από τον Γιάννη Γιαννιτσιώτη στη μελέτη του για τη συγκρότηση της αστικής τάξης στον Πειραιά. Βλ. Γιαννιτσιώτης Γ., *Η Κοινωνική...ό.π* σελ. 313-358.

¹⁸⁶ Αθηναϊκά Νέα 7.12.1934.

αναδημιουργία»¹⁸⁷. Επομένως, στη δεκαετία του 1930, ο καταστατικός σκοπός του σωματείου δεν ερμηνευόταν μόνον στις σχέσεις των κοινωνικών ομάδων της πόλης του λιμανιού αλλά διαμεσολαβήθηκε από τη σχέση του Πειραιά με την Αθήνα αφού τελικά ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος και ο Πειραιάς, ταυτίστηκαν στο επίπεδο των αναπαραστάσεων του Τύπου.

Ο τοπικός προσδιορισμός του Συνδέσμου δεν μεταβάλλεται στην επίσημη ρητορική του, παρόλο που το κοινό στο οποίο απευθύνεται, διευρύνθηκε και μετασηματίστηκε στο χρόνο. Οι προσλήψεις του Πειραιϊκού σε σχέση με τα κοινωνικά δρώμενα της πρωτεύουσας δεν αποτέλεσε μια παρθενογένεση το 1934 αλλά εδράζεται στις αναπαραστάσεις της πόλης από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, περίοδος ίδρυσης του σωματείου, και επαναδιατυπώνεται σε νέο περιβάλλον. Από το 1894 ο Σύνδεσμος βρισκόταν σε επικοινωνία με τον σύλλογο «Παρνασσός» που εδρεύει στην Αθήνα. Η συγκεκριμένη σχέση ήταν εξ ορισμού ιεραρχική αφού ο Παρνασσός αποτέλεσε τρόπο τινά το «παράδειγμα» του παλαιότερου και ισχυρότερου για να ακολουθήσει ο Πειραιϊκός. Επιπρόσθετα Πειραιϊκός ήταν ήδη γνωστός μέσω του Γυμναστικού τμήματος και τις συμμετοχές των ομάδων του σε τοπικούς, εθνικούς και διεθνείς αγώνες. Στο *αθηναϊκό κοινό* φαίνεται να κοινοποίησε την εκπολιτιστική δράση του υπέρ του Πειραιά, έτσι όπως γινόταν αντιληπτή μέσω του Τύπου, των διαπροσωπικών σχέσεων και βέβαια μέσω της διοργάνωσης συναυλιών και παραστάσεων του καλλιτεχνικού τμήματος σε χώρους της πρωτεύουσας¹⁸⁸.

Καταλήγοντας, «τοπικοί σύλλογοι» μεταναστών και σωματεία τα οποία δήλωναν την τοπική τους ταυτότητα, ιδρύονταν πριν τον Πειραιϊκό και συνέχισαν να ιδρύονται τόσο στην πόλη του λιμανιού όσο και σε άλλες πόλεις του ελληνικού κράτους. Για παράδειγμα, ένας άμεσος πειραιϊκός προσδιορισμός, φαινομενικά παρόμοιος με του Συνδέσμου, επαναλήφθηκε λίγο αργότερα με την «Αδελφότητα Πειραιϊκής Χερσονήσου»¹⁸⁹. Η δράση της οριοθετήθηκε στα εσωτερικά σύνορα της πόλης, αποκλειστικά υπέρ των *επί της Πειραιϊκής Χερσονήσου και εντεύθεν της οδού Φιλελλήνων κατοικούντων* ελλήνων πολιτών που είχαν συμπληρώσει το 21^ο έτος της ηλικίας τους. Σκοπός αυτής της κλειστής, υπέρ των μελών της και χωροταξικά οριοθετημένης συσσωμάτωσης ήταν η εσωτερική *αλληλοβοήθεια και προστασία των*

¹⁸⁷ Το απόκομμα που σώζεται δεν φέρει το όνομα της εφημερίδας ωστόσο από τον τίτλο και το κείμενο προκύπτει η αθηναϊκή της ταυτότητα. Βιβλίου Τύπου 1934, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

¹⁸⁸ Λογοδοσία Διοικητικού Συμβουλίου, 1929-1930, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

¹⁸⁹ ΦΕΚ 4 Μαρτίου 1895, αριθ. 27.

ορφανών των θανόντων μελών, η εξεύρεση εργασίας στα άρρενα τούτων και η διδασκαλία στη νυκτερινή σχολή του συλλόγου, και η συνδρομή στα θήλα. Με παρόμοιο τοπικό προσδιορισμό όπως ο πειραιϊκός, ωστόσο κι αυτός αποκλειστικά υπέρ των μελών αυτού χωρίς περαιτέρω *αλτρουιστική και πολυσχιδή δράση* υπήρξε ο Πατραϊκός Σύνδεσμος στην πόλη των Πατρών ο οποίος προηγείται χρονικά, ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1894¹⁹⁰. Στον Πειραιά ωστόσο, διαμορφώθηκε ένα πλέγμα οριοθετημένων συλλογικών δράσεων αναφορικά με τις προσλήψεις του τοπικού. Σε αυτό το πολιτισμικό περιβάλλον, αναδύθηκε ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος ως συσσωμάτωση της πειραιϊκή νεολαίας των μεσαίων στρωμάτων που φαίνεται να ανέπτυξε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αναφορικά με την παραγωγή μιας νέας τοπικής ταυτότητας. Εντούτοις, δεν πρόκειται για μια διαμάχη. Όπως υποστήριξα στην αρχή της ενότητας, φαίνεται να διαμορφώνεται στην πόλη ένα πλέγμα δράσεων, σωματειακά οργανωμένων με άξονα τον τοπικό προσδιορισμό τους. Κάτι τέτοιο δεν δηλώνει μια συγκρουσιακού τύπου σχέση. Στην πραγματικότητα, τα μέλη του Πειραιϊκού αδιαφόρησαν για τους «τοπικούς συλλόγους» όπως και για την ιδιαίτερη καταγωγή των συναδέλφων τους. Ταυτόχρονα ωστόσο, δεν εντοπίστηκε στις πηγές κανενός είδους διένεξη ή οργανωμένες διαλέξεις με επιθετικό ύφος σε όσους παρέμεναν προσκολλημένοι στον τόπο καταγωγής τους. Εξάλλου είναι πολύ πιθανόν, ο άμεσος πρόγονος ενός τακτικού μέλους του Πειραιϊκού να δραστηριοποιούταν σε έναν «τοπικό σύλλογο». Η επικράτηση ή όχι μιας αποκρυσταλλωμένης πειραιϊκής συνείδησης απέναντι στις ιδιαίτερες τοπικές ταυτότητες αποτελεί ένα διαφορετικό ζήτημα που δύσκολα μπορεί να απαντηθεί.

2. Η σχέση με το κράτος

Έως τις αρχές της δεκαετίας του 1890, οι διαμάχες για την τοπική εξουσία στον Πειραιά, ήταν επικαθορισμένες από τον δικομματισμό στην εθνική πολιτική σκηνή. Υποψήφιοι δήμαρχοι και δημοτικοί σύμβουλοι, συμπαρατάσσονταν με τον Δηλιγιάννη ή τον Τρικούπη θέτοντας στο προσκήνιο την επίλυση τοπικών ζητημάτων μέσω της κεντρικής, κρατικής παρέμβασης. Ήταν μια περίοδος κατά την οποία ο Πειραιάς εξελισσόταν στο εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο του ελληνικού βασιλείου και διεκδικούσε νομοθετικές παρεμβάσεις που θα ρύθμιζαν πολιτικά, μια σειρά από θέματα που αφορούσαν τις οικονομικές δραστηριότητες των πειραιωτών

¹⁹⁰ ΦΕΚ 9 Απριλίου 1894, αριθ. 35.

και την δημοτική του οργάνωση. Στα τέλη του 20ού αιώνα, τα δημοσιεύματα του τοπικού τύπου παρουσίαζαν την πόλη του λιμανιού ως την εκσυγχρονισμένη, ευρωπαϊκή διάσταση της καθυστερημένης ελληνικής οικονομίας. Το αίτημα για ανακήρυξη του Πειραιά σε ανεξάρτητη βουλευτική περιφέρεια είχε πλέον κυριαρχήσει¹⁹¹.

Στην εξεταζόμενη περίοδο οι πολιτικές εξελίξεις ήταν έντονες και συνεχείς, το κίνημα του 1909, ο εθνικός διχασμός¹⁹², οι βαλκανικοί και ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος, οι πολιτειακές αλλαγές, η βενιζελική πολιτική και το καθεστώς Μεταξά. Παράλληλα, η πόλη του Πειραιά αποτέλεσε ένα πεδίο κοινωνικής διαμαρτυρίας στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Απεργίες και πορείες συνέθεταν τα κοινωνικά δρώμενα της πόλης. Εντούτοις, τόσο η κυβερνητική πολιτική και τοπική εξουσία όσο και η κοινωνική διαμαρτυρία, δεν αποτέλεσαν πεδία δράσης του *αλτρουιστικού* και *κοινωφελούς* σωματείου. Ο βασικός άξονας της δράσης του ήταν ακριβώς η διεκδίκηση της θεσμικότητάς του απέναντι στην τοπική και κεντρική εξουσία. Φαίνεται πως οι επαγγελματικές ενώσεις, οι θεσμικές εκφράσεις των επιχειρηματιών οι οποίες πύκνωσαν στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ήταν εκείνες που άρθρωσαν έναν πολιτικό λόγο σε εθνικό επίπεδο.

Ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος δεν άρθρωσε έναν λόγο για το κράτος, την πολιτική και την οργάνωσή του, ωστόσο διατηρούσε σχέσεις με αυτό και η απόλυτη διάκρισή τους δεν θα ευσταθούσε. Η ίδρυσή του σημασιοδοτήθηκε ως δράση των πολιτών σε τομείς που η *πολιτεία* απουσίαζε ενώ όφειλε να παρεμβαίνει δυναμικά¹⁹³ αλλά συστάθηκε ως σωματείο εντός του νομικού πλαισίου που εκείνη καθόριζε, ιδιαίτερα μετά το 1914. Παράλληλα, στις αρχές του 20ού αιώνα το έργο του χρηματοδοτήθηκε γενναία από το κράτος κατόπιν βασιλικών διαταγμάτων που αναγνώριζαν τις σχολές του. Συνεπώς, το σωματείο ιδρύθηκε σε επίπεδο ρητορικής, εναλλακτικά του παρεμβατικού κράτους πρόνοιας ωστόσο φαίνεται να αναπτύχθηκε μέσα από αυτό· λειτουργούσε σε άμεση συμφωνία με αυτό, ως μέσον για να έρχεται σε επαφή με κοινωνικές ομάδες που μέχρι τότε δεν μπορούσαν να έχουν επίσημη οργάνωση¹⁹⁴.

¹⁹¹ Γιαννιτσιώτης Γ., *Η κοινωνική.....ό.π.* σελ. 338-339.

¹⁹² Τα πρακτικά των διοικητικών οργάνων πριν, κατά και μετά την περίοδο του διχασμού δε σώζονται. Η αρχειοθέτηση παρουσιάζει ένα κενό από το 1912 έως το 1919 που πιθανώς να οφείλεται στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου ωστόσο το παραθέτω ως πληροφορία χωρίς να είμαι σε θέση να διατυπώσω ασφαλείς υποθέσεις εργασίας.

¹⁹³ Στην παρούσα εργασία, σελ. 22-23.

¹⁹⁴ Την ίδια περίοδο, σε Αγγλία και Σκωτία, το κράτος χρηματοδοτούσε μέρος των συλλόγων σε μια εργαλειακή χρήση για την προσέγγιση των κοινωνικών ομάδων. Morris R.J., "Urban Associations in England and Scotland.....ό.π., σελ. 140.

Από το πρώτο συνδεδεσμένο έτος, οι ιδρυτές του Πειραιϊκού απευθύνθηκαν στη δημοτική αρχή για να επιλύσουν το ζήτημα του οικήματος και του γυμναστηρίου, οι προσωπικές τους σχέσεις με Δημοτικούς Συμβούλους, τον Υπουργό Παιδείας και η οικοδόμηση σχέσεων με τη βασιλική οικογένεια συνέβαλλαν καθοριστικά στην παραχώρηση δημοτικής περιουσίας και στην ίδρυση γυμναστηρίου, στην κρατική αναγνώριση της Σχολής Μηχανικών και στην χορηγία ετήσιου επιδόματος από τον Δήμο για τη διατήρηση του οποίου παρέμβαιναν συνεχώς πειραιώτες βουλευτές. Ομοίως διαμορφώθηκαν και οι σχέσεις με τα ανάκτορα και τις κυβερνήσεις. Μέλη της βασιλικής οικογένειας έθεταν υπό την συμβολική τους προστασία εκδηλώσεις και σχολές του Συνδέσμου μέχρι και το Σύνταγμα του 1927, έκτοτε και έως τα τέλη της δεκαετίας του 1930 δεν τέθηκε ξανά ζήτημα βασιλικής προστασίας. Οι διοικήσεις του Πειραιϊκού αδιαφόρησαν για την παράταξη ή το πρόσωπο που κυβερνά και αντιμετώπισαν με τον ίδιο τρόπο τις κυβερνήσεις Δηλιγιάννη, Βενιζέλου και Μεταξά· παρευρέθηκαν στην κηδεία του Δηλιγιάννη, προσκάλεσαν τον Ελ. Βενιζέλο να θεμελιώσει το μέγαρο και έδωσαν ο όνομα του Ι. Μεταξά στην Κεντρική Σχολή Απόρων Παίδων¹⁹⁵, διεκδικώντας ακριβώς την θεσμοποίηση της σωματειακής τους δράσης. Παράλληλα, τα μέλη του σωματείου δίσταζαν συστηματικά να απευθυνθούν άμεσα στους πολίτες του Πειραιά κατά την πρώτη δεκαετία από την ίδρυση του και η καθιέρωση της πρωτοβουλίας τους ακολούθησε το δρόμο της αναγνώρισης και χρηματοδότησης από τα ανάκτορα, την τοπική εξουσία και την κυβέρνηση. Πρόκειται επομένως για μια εκ των άνω διαπραγμάτευση της θεσμικής τους υπόστασης η οποία πραγματοποιήθηκε χρησιμοποιώντας εργαλειακά τις διαπροσωπικές σχέσεις.

Εντούτοις, είναι απαραίτητη η θεμελιώδης διάκριση μεταξύ της συλλογικής και της ατομικής δράσης. Η απουσία ρητής πολιτικής τοποθέτησης αφορά αποκλειστικά τη σωματειακή έκφραση των υποκειμένων. Από την μελέτη του ιστορικού αρχείου του Πειραιϊκού Συνδέσμου δεν προέκυψαν στοιχεία για τυχόν προσωπικές κομματικές τοποθετήσεις των μελών ενώ ενδιαφέρουσα είναι η πλήρης απουσία στοιχείων για την περίοδο του εθνικού διχασμού μέχρι και το 1919. Η απουσία παρεμβατικού πολιτικού λόγου εν τέλει δεν είναι ταυτόσημη με την απουσία ιδεολογικών τοποθετήσεων οι οποίες άλλοτε ρητές και άλλοτε λανθάνουσες, διαμόρφωσαν το περιεχόμενο των δράσεων του Συνδέσμου. Η εθνική ολοκλήρωση

¹⁹⁵ Αλληλογραφία 1939, Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου.

και η χριστιανική παράδοση ήταν παρούσες τόσο σε επίπεδο λόγου, καταστατικά αλλά και σε διαλέξεις, όσο και στη διαμόρφωση του προγράμματος σπουδών της Σχολής Απόρων Παίδων. Η ηθικοποίηση των μικρών μαθητών πραγματοποιήθηκε ακριβώς στους όρους της εθνικής και θρησκευτικής κατήχησης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι σύλλογοι ως μία από τις μορφές συσσωμάτωσης των υποκειμένων, αποτέλεσαν συστατικό στοιχείο της δημόσιας σφαίρας κατά τη νεωτερικότητα. Στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα, η σύσταση συλλόγων αναδύθηκε ως πολιτισμική πρακτική, ως ένας τρόπος οργάνωσης του αστικού πληθυσμού με σκοπό την αντιμετώπιση ζητημάτων που προέκυψαν κατά την αστικοποίηση. Η οργάνωση της συλλογικής δράσης θα έδινε απαντήσεις σε προβλήματα που δεν μπορούσαν να επιλυθούν ατομικά και μεμονωμένα. Οι συσσωματώσεις αυτές, διαμόρφωσαν πεδία ανταλλαγής, συγκρότησης συλλογικών ταυτοτήτων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων της νεωτερικής πόλης. Ταυτόχρονα, στο εσωτερικό τους καλλιεργήθηκαν μεταξύ των υποκειμένων, συνήθειες μιας συντεταγμένης συλλογικής δράσης με ιδιαίτερους όρους πρόσβασης στη λήψη αποφάσεων και με ποικίλα, κατά περίπτωση χαρακτηριστικά που προσδιόρισαν της δράση τους. Συνολικά, φαίνεται να υφάνθηκε ένας συλλογικός κόσμος (associational world) στον οποίο οι σύλλογοι αποτέλεσαν το μέσο ταξινόμησης και ερμηνείας της εμπειρίας με ορισμένο τρόπο, πολιτισμικά προσδιορισμένο. Ιστορικά, έως το 1900, το φαινόμενο μετασχηματίστηκε και επεκτάθηκε τόσο γεωγραφικά από τον αστικό χώρο προς την ύπαιθρο αλλά και κοινωνικά από τις κλειστές λέσχες των ανδρικών ελίτ προς τις επίσης κλειστές ή περισσότερο ανοικτές συσσωματώσεις των χαμηλότερων και μεσαίων στρωμάτων και τους συλλόγους κυριών.

Στην ελληνική περίπτωση, η ίδρυση σωματείων (με τον νομικό τους όρο) εγκοιλώθηκε ως πολιτισμική πρακτική κυρίως στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και το φαινόμενο πύκνωσε στις δεκαετίες του 1870 και 1880 με την εμφάνιση πολλών ωστόσο βραχύβιων συλλόγων. Ο «Πειραιϊκός Σύνδεσμος» συστάθηκε ως συσσωμάτωση των μεσαίων στρωμάτων του Πειραιά το 1894, σχεδόν εξήντα χρόνια μετά την ίδρυση της πόλης. Τα πεδία της δράσης του διαμορφώθηκαν αναφορικά με την φιλανθρωπία και την εκπαίδευση των φτωχότερων κοινωνικών ομάδων, την ψυχαγωγία και την μουσική εκπαίδευση των μεσαίων στρωμάτων καθώς και με τη σωματική άσκηση και την ανάδυση του αθλητισμού στη ζωή των κατοίκων της πόλης. Σε αυτό το πλαίσιο άρθρωσαν έναν λόγο για την κοινωνική διαστρωμάτωση, την χωροταξική διάκριση του αστικού πληθυσμού, τα τοπικά χαρακτηριστικά της πειραιϊκής κοινωνικότητας, τις έμφυλες σχέσεις, το σώμα, την ψυχαγωγία και την εκπαίδευση της νεολαίας. Έτσι, λειτούργησαν σταδιακά τρία αντίστοιχα τμήματα: Το Φιλολογικό, το Καλλιτεχνικό και το Γυμναστικό. Η ιδρυτική ομάδα ήταν μέρος της

πειραϊκής ανδρικής νεολαίας των μεσαίων στρωμάτων του αστικού κέντρου. Πρόκειται κυρίως για φοιτητές, νεότερα μέλη επιχειρηματικών οικογενειών της πόλης, υπαλλήλους καταστημάτων και κατώτερους αξιωματικούς του βασιλικού ναυτικού. Η δράση τους προσδιορίστηκε μέσα από ταξικές, γενεαλογικές και τοπικές οριοθετήσεις και αναφορές. Σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, τα υποκείμενα που απάρτιζαν τις κατηγορίες των μελών διατήρησαν σχεδόν όμοια χαρακτηριστικά εξαιτίας των καταστατικά ορισμένων προαπαιτούμενων για τη συμμετοχή τους στο σωματείο. Συνολικά, συμμετείχαν μόνον πειραιώτες πολίτες, οι οποίοι διέθεταν τους οικονομικούς εκείνους πόρους που θα τους επέτρεπαν την πρόσβαση στην εκπαίδευση, τα αξιώματα και στη δημόσια σφαίρα της πόλης. Από τη δεκαετία του 1920 ωστόσο, διακρίνεται η επικράτηση στα διοικητικά όργανα, μιας ομάδας νομικών που διεκπεραίωναν με επιτυχία τα διοικητικά ζητήματα του σωματείου.

Η συλλογική τους δράση ήταν συνυφασμένη με τις αντιλήψεις για τη φιλανθρωπία, την καλλιτεχνική εκπαίδευση και τον αθλητισμό. Ο Πειραιϊκός ως τρόπος οργάνωσης της παρέμβασης στα κοινωνικά δρώμενα, αποτέλεσε τη συλλογική έκφραση του αισθήματος του καθήκοντος των υγιών πολιτών υπέρ της κοινωνικής συνοχής με άξονα τη δράση τους υπέρ των ανήλικων μελών των φτωχότερων οικογενειών που κατοικούσαν στις απόκεντρες συνοικίες του λιμανιού. Η φιλανθρωπία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μέχρι το 1930 γινόταν αντιληπτή ως η πρόνοια για την βασική και τεχνική εκπαίδευση των απόρων παιδών και των φτωχών νέων. Έτσι ο Σύνδεσμος ίδρυσε τις Νυκτερινές Σχολές Απόρων παιδών, Μηχανικών και Ραδιοτηλεγραφητών διακρίνοντας δύο γεωγραφικές ζώνες δράσης: Την Κεντρική Σχολή η οποία έδρευε στο κέντρο της πόλης και τα παραρτήματα που ιδρύονταν στις εργατικές και αργότερα προσφυγικές συνοικίες γύρω από το αστικό κέντρο. Παράλληλα, τα μέλη του Πειραιϊκού, στο πλαίσιο ενός νομιμοποιητικού λόγου «εκπολιτισμού» της πόλης του λιμανιού, συνέστησαν το Ωδείο Πειραιώς και τις αθλητικές ομάδες του Γυμναστικού τμήματος του σωματείου. Η πρωτοβουλία των συνδεσμικών, επιτελέστηκε σε ένα πλέγμα οριοθετημένων δράσεων, σωματειακά οργανωμένων, αναφορικά με τον τοπικό προσδιορισμό τους· η πρόνοια υπέρ των απόρων παιδών σημασιοδοτήθηκε ως δράση υπέρ της πόλης, ενός «Πειραιά» που περιλάμβανε πλέον τόσο το κέντρο όσο και τις απόκεντρες συνοικίες. Ομοίως, το εκπολιτιστικό έργο τους γινόταν αντιληπτό ως τέτοιο σε μια πόλη που περιγραφόταν στον πειραιϊκό και αθηναϊκό Τύπο με αμιγώς οικονομικούς όρους σε σχέση με την

πρωτεύουσα που φιλοξενούσε ήδη μια σειρά από θεατρικές και μουσικές παραστάσεις.

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της σωματειακής οργάνωσης ήταν ο κυρίαρχος ρόλος του καταστατικού και η σχέση των μελών με αυτό στο χρόνο. Φαίνεται πως ο καταστατικός σκοπός με τις κατευθύνσεις του οποίου προσδιορίστηκε η συλλογική δράση, λειτούργησε με όρους επικαθορισμού των επόμενων γενεών αφού αποτέλεσε κληροδότημα των ιδρυτών. Την ίδια στιγμή ωστόσο, το συλλογικό υποκείμενο στο οποίο απευθύνονταν, συνεχώς άλλαζε (μετανάστευση, πρόσφυγες) ενώ οι ρυθμοί μετασχηματισμού της νοηματοδότησης της σωματειακής δράσης φαίνονται βραδύτεροι. Πιθανώς, με αυτή ακριβώς την αναντιστοιχία να ερμηνεύεται η παρακμή ενός συλλόγου, όταν το συλλογικό υποκείμενο στο οποίο απευθύνεται, μετασχηματιστεί σε τέτοιο βαθμό ώστε δεν μπορεί να το ενσωματώσει.

ΠΗΓΕΣ

α. Αδημοσίευτες

Ιστορικό Αρχείο Πειραιϊκού Συνδέσμου

Πρακτικά:

- 1894-1896 / Πρακτικά Κοσμητείας
- 1900-1902 / Πρακτικά Κοσμητείας
- 1902-1904 / Πρακτικά Κοσμητείας
- 1903-1906 / Πρακτικά Καλλιτεχνικού Τμήματος
- 1904-1906 / Πρακτικά Κοσμητείας
- 1906-1907 / Πρακτικά Κοσμητείας
- 1919-1922 / Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου
- 1922-1925 / Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου
- 1932-1935 / Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου
- 1935 / Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου
- 1935-1936 / Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου
- 1936-1937 / Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου
- 1939-1941 / Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου

Λογοδοσίες Διοικητικού Συμβουλίου

- 1928-1929
- 1929-1930
- 1930-1931
- 1931-1932
- 1932-1933
- 1933-1934
- 1934-1935

Αλληλογραφία

- 1923
- 1926-1927
- 1927-1928
- 1929
- 1930, Δάνεια
- 1930-1931
- 1931-1932
- 1933-1934

1936-1940

Καταστατικά

1903

1965

1971

Ιστορικά σημειώματα Ανδρέα Σπ. Κρητικού

Ιστορικό ίδρυσης Νυκτερινών Σχολών Μηχανικών

Ιστορικό ανέγερσης Β΄ Γυμναστηρίου

Ιστορικό ανέγερσης Μεγάρου

Μητρώο Μελών, 1894 Ιδρυτές

Κανονισμός Λειτουργίας Νυκτερινών Σχολών Απόρων Παίδων 1903

Κανονισμός Λειτουργίας Σχολών Μηχανικών, Υπουργείο Ναυτικών 1931

Βιβλίον Τύπου, αποκόμματα δημοσιεύσεων 1933-1940.

β. Δημοσιευμένες

Αλεξιάκης Γ. Ν., *Πλήρης Οδηγός του Πειραιώς 1906-1907* (Επανεκδόση Εμπορικού Συλλόγου Πειραιώς), Πειραιάς 1990.

Εν Αθήναις Βιομηχανική κα Εμπορική Ακαδημία Δέκατον Ακαδημαϊκόν Έτος, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου της εφημερίδος «Το Κράτος» 1903.

Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρία, Η σύστασις και πρόοδος αυτής, Αθήνα 1878.

Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης, Κλειστές Συλλογές.

Πειραιϊκός Σύνδεσμος, Α΄ Επετηρίς 1894-1901, Εν Πειραιεί, εκ του τυπογραφείου του Συνδέσμου 1901, Βιβλιοθήκη της Βουλής.

Πειραιϊκός Σύνδεσμος, ΙΓ Επετηρίς, Πειραιϊκός Σύνδεσμος 1907, Βιβλιοθήκη της Βουλής.

Πειραιϊκός Σύνδεσμος 1894-1969, Προσφορά 75ετηρίδος, Πειραιάς 1969. Εθνική Βιβλιοθήκη.

Πεντηκονταετηρίς των Σχολών Απόρων Παίδων Παρνασσού, 3 Δεκεμβρίου 1872-3 Δεκεμβρίου 1922, Εστία 1922. Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης, κλειστές συλλογές.

Σύλλογος των εν Αθήναις και Πειραιεί Ζακυνθίων «Ο Άγιος Διονύσιος», Το έργον μιας δεκατετραετίας 1907-1920, Εν Αθήναις 1921.

Σουλογιάννης Ε.Θ., «Οι πρώτες ανησυχίες των Ελλήνων της Αιγύπτου για το μέλλον τους στη χώρα της διαμονής τους 1919», Περιοδικό Παρνασσός, Ανάτυπο, Αθήνα 1980. Πανεπιστήμιο Κρήτης, κλειστές συλλογές.

Σαντίδης Μικές, *Ο Σύλλογος των Αγάμων και οι Φίφτυ-Του, Σύγχρονος και αποκαλυπτική, Αθηναϊκή μυθιστορία, γεμάτη από περίεργα επεισόδια, σκάνδαλα, και σκηνές φαιδροτάτας και τερπνοτάτας*, Εκδότης Β.Κ. Τσαγκάρης, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης, κλειστές συλλογές.

γ. Καταστατικά

Σύλλογος των Εν Πειραιεί Κρητών «Ομόνοια», Εν Πειραιεί 1892, τύποις Προνοίας.

ΦΕΚ 13 Ιανουαρίου 1894, αριθ. 5, Τροποποίηση καταστατικού «Οργανισμός της υπό την προστασίαν της ΑΒ Υψηλότητος της πριγκιπίσσης Σοφίας ΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ.

ΦΕΚ 2 Μαρτίου 1894, αριθ. 21, Εν Αθήναις οικογενειακός σύλλογος «Ομόνοια».

ΦΕΚ 4 Μαρτίου 1894, αριθ. 24, Εν Αθήναις «Στυμφαλιακός Σύνδεσμος».

ΦΕΚ 7 Μαρτίου 1894, αριθ. 25, Εν Πειραιεί «Αιγινήτικος Σύνδεσμος».

ΦΕΚ 19 Μαρτίου 1894, αριθ. 27, Σύλλογος των εν Πάτραι Κερκυραίων «Ο Άγιος Σπυρίδων».

ΦΕΚ 9 Απριλίου 1894, αριθ. 35, Πατραϊκός Σύνδεσμος.

ΦΕΚ 17 Ιουνίου 1894, αριθ. 53, Όμιλος Ποδηλατών Πειραιώς.

ΦΕΚ 8 Ιουλίου 1894, αριθ. 57, Όμιλος Κυνηγών Πειραιώς.

ΦΕΚ 11 Αυγούστου 1894, αριθ. 65, Καταστατικόν της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας.

ΦΕΚ 4 Μαρτίου 1895, αριθ. 27, Σύλλογος «Αδελφότης Πειραιϊκής Χερσονήσου».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α. Ξενόγλωσση

Aspraki Gabriella, “Karagatsiot Voluntary Associations: Out of love for our village”, *Journal of Modern Greek Studies*, Volume 22, 2004.

Brown and Yule, *Discourse analysis*, Cambridge University Press 1993.

Coulthard Malcolm, *An introduction to Discourse Analysis*, London 1985.

Crossick Geoffrey & Haupt Heinz-Gerhard, *The Petite Bourgeoisie in Europe 1780-1914*, Routledge, London-N. York 1995.

Dobkin Hall, Peter, “A Historical Overview of Philanthropy, Voluntary Associations, and Non-Profit Organizations in the United States 1600-2000”, in Powell W. Walker and Steinberg Richard (ed.), *The Non-Profit Sector*, Yale University Press 2006.

Habermas Jürgen, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a category of Bourgeois Society*, Trans. Thomas Burger with Frederick Lawrence. Cambridge, MA: MIT Press, 1991.

Hall Stuart & Paul Du Gay (ed.), *Questions of Cultural Identity*, Sage London 1996.

Hall Stuart, Representations, *Cultural Representations and Signifying Practices*, Sage Publications London.

Harriet Bradley, *Fractured Identities, changing patterns of inequality*, Polity Press, Cambridge 1996.

Hirsch Eric, “Introduction, Landscape: Between Place and Space”, in *The Anthropology of Landscape, Perspectives on Place and Space*, edited by Eric Hirsch and Michael O’ Hanlon, Clarendon Press Oxford.

Hirchon Renée, *Heirs of the Greek Catastrophe, The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Berghahn Books, New York 1998.

Hoffmann Stefan-Ludwig, “Democracy and Associations in the Long Nineteenth Century: Toward a Transnational Perspective”, *The Journal of Modern History* 75, June 2003.

Horton, Smith David, *Grassroots Associations*, Sage Publications 2000.

Koselleck Reinhart, *The Practice of Conceptual History, cultural memory in present, Timing History, Spacing Concepts*, Stanford University Press 2002.

Kuper A., *Culture: The Anthropologists’ account*, Harvard University Press 2000.

Lovell Nadia (ed.), *Locality and Belonging*, Routledge 1998.

Manzini Maria Rita, *Locality, A theory and some of its empirical consequences*, MIT Press 1992.

James Van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge University Press 2006.

Morton Graeme, Boudien de Vries, Morris R.J. (ed), *Civil Society, Associations and Urban Places, Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe*, Ashgate 2006.

Ortner S., *The Fate of Culture, Geertz and Beyond*, California 1999.

Sewell William H. jr, *Logics of History, Social Theory and Social Transformation*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2005.

Thompson E.P., *The Making of the English Working Class*, Penguin Books 1991.

Warren Mark E., *Democracy and Associations*, Princeton University Press 2001.

β. Ελληνόγλωσση

Αβδελα Έφη, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος, Β1*, Αθήνα 2002.

Αδαμόπουλος Κ. (μτφ), *Θεραπευτική Γυμναστική*, Αθήνα 1899.

Αθανάσιος Μανόλης, «Ρεμπέτικο, το τραγούδι των ξεριζωμένων», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος, Β1*, Αθήνα 2002.

Βακαλόπουλος Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως (1872-1996), *Από την μαρτυρική Θρακική Γη στα άγια Χώματα της Μακεδονίας*, Αθήνα 1996.

Βοβολίνης Κ., *Το Χρονικόν του «Παρνασσού» 1865-1950*, Αθήνα, Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός 1951.

Bourdieu Pierre, *Η Αίσθηση της Πρακτικής*, μτφ Θεόδωρος Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια 2006.

Geertz C., *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, Αλεξάνδρεια 2003.

Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η Κοινωνική Ιστορία του Πειραιά, Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, Νεφέλη 2006.

-«Εξουσία, αστικός χώρος και η συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα», αδημοσίευτα πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Αναθεωρήσεις του Πολιτικού: Ανθρωπολογική και Ιστορική έρευνα στην ελληνική κοινωνία», Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Οκτώβριος 2007.

Γιωτοπούλου-Σισυλιάνου Έλλη, «Η Αναγνωστική Εταιρεία της Κέρκυρας, το αρχαιότερο ελληνικό εκπαιδευτικό ίδρυμα», *Κερκυραϊκά*, Αθήνα 1997.

Δημαράς Κ.Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής 2004.

Εξερτζόγλου Χάρης, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Νεφέλη 1996.

Θεοδώρου Βάσω, «Φιλανθρωπία και Πόλη, ορφανοί και άστεγοι παίδες στον Πειραιά γύρω στο 1875», Μνήμων Τόμος 14^{ος}, Αθήνα 1993.

Ισμυρλιάδου Αδελαΐδα, *Ο σύλλογος Μαδυτιών Θεσσαλονίκης (1927-1985)*, Θεσσαλονίκη 1993.

Καρακατσάνη Ιωάννου, *Περί Γυμναστικής παρά τοις αρχαίοις ελλήσι, Λόγος εκφωνηθείς εν τη εταιρεία των Φίλων του Λαού*, Αθήνα 1888.

Κορασίδου Μαρία, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους, Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004. Πρώτη έκδοση 1995.

Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, ΚΝΕ – ΕΙΕ, 1997.

Κυριακίτιδου Σ. Ιωάννη, *Η Ναυτική Παιδεία παρ' ημών και αι εις ανώτερον δυναμικόν ανάγκαι της Ελληνικής Ναυτιλίας*, Αθήνα 1968.

Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

-*Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Πόλις 2007.

Μαζάουερ Μ., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση το Μεσοπόλεμο*.

Μαλικούτη Σ., *Πειραιάς 1834-1912 Λειτουργική συγκρότηση και πολεοδομική εξέλιξη*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2004.

Μαμώνη Κυριακή, Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη 1861-1922*, ΕΣΤΙΑ 2002.

-*Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στην Μ. Ασία 1861-1922*, ΕΣΤΙΑ 2006.

Μουδόπουλος Σταύρος, «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδραση του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος – Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1998

Μπελιά Ελένη, *Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, διαδρομή μιας εκατονταετίας 1899-1999*, Αθήνα 1999.

-«Η δραστηριότητα του εν Αθήναις Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων υπέρ του ελληνισμού της Θράκης», *Αθηνά τόμ. ΟΕ'*, 1974-1975.

- Μπονίδη Κ.Θ., *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (186 –1914)*, Αθήνα 1996.
- Ξηρουχάκη Δημητρίου, *Συγκρότησις Φίλαθλου Σωματείου και Οργάνωσις Γυμναστηρίου*, Αθήνα 1930.
- Olson Mancur, *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης*, μτφ. Δ. Γράβαρης, Αθήνα 1991.
- Πανόπουλος Παναγιώτης, «Επιστρέφοντας στον γενέθλιο τόπο, Οι τοπικοί σύλλογοι και η πολιτισμική κατασκευή του τόπου», στο *Περιπέτειες της Ετερότητας*, επιμ. Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Αλεξάνδρεια 2006.
- Παπαγεωργίου Στέφανος, *Έλληνες Ευεργέτες, Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης*, Αθήνα 1997.
- Παπαδάκη Λυδία, «Οι ελληνικοί Πολιτιστικοί Σύλλογοι τον 19^ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 27 1997.
- Παυλίνη Ευαγγέλου, *Ιστορία της Γυμναστικής*, Αθήνα 1927.
- Πειραιϊκός Σύνδεσμος, 1894-1969 Προσφορά 75ετηρίδος*, υπό Πειραιϊκού Συνδέσμου 1969.
- Πετράκου Β., *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Ιστορία των εκατόν πενήντα χρόνων της*, Αθήνα 1987.
- Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων*, Θεμέλιο 1993.
- Pinol Jean-Luc, *Ο Κόσμος των Πόλεων τον 19^ο αιώνα*, Πλέθρον 2002.
- Σταυρίδης Σταύρος, *Η συμβολική σχέση με το χώρο*, Κάλβος 1990.
- Sahlins M., *Πολιτισμός και Πρακτικός Λόγος*, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου 2003.
- Σταύρου Τατιάνα, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Το Υπουργείον Παιδείας του αλύτρωτου Ελληνισμού*, Αθήνα 1967.
- Τσοκόπουλος Β., «Τα στάδια της τοπικής συνείδησης, Ο Πειραιάς 1835-1935», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα 1985.
- Τσουτσινός Γιάννης, *Σύλλογος "Σκουφάς" της Άρτης Ιστορία εκατό χρόνων (1896-1996)*, «Σκουφάς», Άρτα 1997.
- Χατζιωάννου Μ.Χ., *Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών 1902-2002*, Αθήνα 2002.
- Χατζημανωλάκης Γιάννης, *Χρονικό της Πειραιϊκής Πνευματικής ζωής (1835-1973)*, Πειραιάς 1973.